

81.6321
T-648

Т. М. ТОЩАКОВА

АЛТАЙ ТИЛДИҢ ГРАММАТИКАЗЫ

II-чи бөлүк

СИНТАКСИС

ГОРНО-АЛТАЙСК · 1965

χρ.

67

147487

(Алт.)
Т-64
Т. М. ТОЩАКОВА

АЛТАЙ ТИЛДИҢ ГРАММАТИКАЗЫ

II-чи БӨЛҮК
СИНТАКСИС

ОРТО ШКОЛДЫҢ 7—8-чи КЛАССТАРЫНА

ТОРТИНЧИ КАТАП ЧЫГАРГАНЫ

Горно-Алтайский облоно јөптөгөн

Горно-Алтайская
БИБЛИОТЕКА.

АЛТАЙДЫҢ
БИЧИК ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫҢ
ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ БӨЛҮГИ • 1965

81.632.1-2
Т 648

ПИСАТЕЛЬДЕРДИН ӨБӨКӨЛӨРИ КЫСКАРТА БИЧИЛГЕН.

А. Г. — А. Гайдар	Н. О. — Н. Островский
А. Н. Т. — А. Н. Толстой	Н.-Пр. — И. С. Новиков-Прибой
А. О. — А. Н. Островский	П. — А. С. Пушкин
Г. — Гоголь	П. К. — П. Кучияк
Гарш. — В. М. Гаршин	Пол. — Б. Полевой
Гр. — А. С. Грибоедов	Пр. — М. Пришвин
Ж. — В. А. Жуковский	Сераф. — А. С. Серафимович
Горб. — Б. Горбатов	С.-Щ. — М. Е. Салтыков-Щедрин
Кок. — Л. Кокышев	Т. — И. С. Тургенев
Кр. — И. А. Крылов	Твард. — А. Твардовский
А. К. — А. Л. Коптелов	Улаг. — Н. Улагашев
Л. -К. — В. И. Лебедев-Кумач	Фад. — А. Фадеев
Л. Т. — Л. Н. Толстой	Фурм. — Д. Фурманов
Маяк. — В. В. Маяковский	Ч. — А. П. Чехов
М. Г. — А. М. Горький	Черн. — Н. Г. Чернышевский
Мих. — С. Михалков	Шишк. — В. Шишков
М.-С. — Д. Н. Мамин-Сибиряк	Шол. — М. Шолохов
Н. — Н. А. Некрасов	

Синтаксис — грамматиканын бөлүгү. Бу бөлүктө эрмектердин бүдүмдери керегинде айдылып жат.

1 §. Эрмек. Табылу, суракту ла кыйгылу эрмектер.

Кажы ла кижы бойынын санаа-шүүлтезин улуска куучын ажыра жетирип жат.

Кажы ла куучын эрмектерден бүдүп айдылат, эрмектер десе сөстөрдөн бүдүп жат.

Эрмек бир канча сөстөн бүдөр, темдектезе: 1) *Уренчиктер, школдын үредүзиле коштой, производстводо ишке таскап жат.* 2) *Лайгыда колхозчылар жалаң ижинде туружып жат.* (Мында учына жетире айдылган эки эрмек. Кажы ла эрмек бир канча сөслө айдылган.)

Же эрмек жаңыс та сөстөн бүдүп жат, темдектезе: *Соок. Карангуй. Жанмырлайт. Изүй.*

Шүүлтени учына жетире айдып турган бир канча сөстөр эмесе жаңыс та сөс эрмек деп адалып жат.

Божодо айдылган шүүлте куучында үнле темдектелип жат, бичилген куучында — башка-башка токтой түжетен темдектерле. Темдектезе: *Тал түйш. Күрөң күс Алтайдын үстүнө бойынын жарап чүмүн чачып ийди. Агаштар жүзүн-жүйр өңдү кийимдерин кийип алды.*

Санаа-шүүлтенин учурына көрө, эрмектер де башка-башка үнле айдылып жат: бирде табыланып, бирде сурак тургузып, бирде кыйгылу үнле айдылып жат.

Онон улам бастыра эрмектер табылу, суракту, кыйгылу эрмектерге бөлинип жат.

1. Табылу эрмекле кижы бойынын шүүлтезин табыланып айдат. Табылу эрмектин учында точка (.) тургузылып жат, темдектезе: *Баштапкы сентябрьда бастыра школдордо үредү башталып жат. Балдар үредүге жакшы белетенип алды.*

2. Сурак берилип турган эрмекти суракту эрмек деп айдар. Бичигенде суракту эрмектин учында суракту (?) темдек

тургузылып жат, темдектезе: *Слер кайда үренип тураар? Слердин класста канча бала? Балдар ончозы жакшы үренип туру ба?*

Суракту эрмек а) *кем, кемди, кемге, не, неге, кажы* деген солумалардын болужыла бүдүп жат, темдектезе: 1) *Кем келди?* 2) *Нени айтты?* 3) *Кемди жордин?* 4) *Кажы частта жуун болор?* б) *Качан, кайдаар, кайда, кайдан* деген кубулбастардын болужыла, темдектезе: 1) *Кайда болдын?* 2) *Качан келерин?* 3) *Кайдаар барарын?* 4) *Кайдан алдын?*

3. Кижн сүүннп, кайкап, чочып эмезе өскө дө шылтактан улам тыгыда үнденип айткан эрмекти кыйгылу эрмек деп адап жат. Бичнгенде кыйгылу эрмектнг учында кыйгылу (!) темдек тургузылып жат, темдектезе: 1) *Пионер, Коммунистический партиянын кереги учун тартыжуга белен бол!* 2) *Туулу Алтайдын жаражын!*

1 таскаду. Эрмектердн бичип турала, учына жетире айдылган кажы ла эрмектнг кийининде точка тургузаар.

Күн ажа бердн тун карануй болгон жылдыстар көрүнбей турды бир де айылда от жок болды улус ончозы уйкуда жагыс ла каа-жаа ийттерднг үрүжн угулып турды салкын тынып турды соок боло бердн бис унчукпай жортып клееттис Санабай жүзн тоннын жаказыла бөктөп турды.

2 таскаду. Некрасовтын бу үлгерн кычырала, тургузылган токтой түшкен темдектерднг учурн айдып береер. Үлгердн эске үренип алаар.

— Эзен бе, уулчак! — «Ары көндрө бар!»

— Мен көргөмдө, сен өткүрө чугулчы эмтиринг!

Одынын кайдан? — «Агаштын аразынан эмей база.

Уксаң, адам кезип жат, мен дезе тартып турум».

(Агаштын аразында малтанын табыжы угулып турды.)

— Акыр, адангын билези жаан ба?

«Билебис жаан да болзо, эр улустан

Эки ле кижн: мен ле адам...»

— Андый ба! Сенин адын кем? — «Влас».

— Канча жашту? — «Алтылу...»

«Чу, жожон!» — деп, уулчак жоон үнденди,

Аттын оозын силкип, түрген база бердн.

3 таскаду. Текстн бичип алаар. Эрмектерднг учына керектү темдектердн тургузыгар.

Сенин адын кем Менин адым Ваня Слер мени таныбадаар ба А-а, Ваня ба Э-э А бу сен неге жаранып алган Бу ийининде не Бу погондор Оны неге тагындын Ончо солдаттар тагынып турганда, мен база тагыным Олорго керек, олор солдаттар А сен солдат бедн А кем деп тураар Жок, найы, сен солдат эмезин, солдат болорго турган болзон, жуу-жепселдн техниказын

јакшы билер керек Техниканы јакшы билип аларга, үренер керек Онын учун сен солдат болорго јарабазын. (А. Г.)

4 таскаду. Эрмектерди бичигер, олордын учына керектү темдектер тургузаар.

1) Баштапкы майдын байрамы эзендик болзын 2) Коммунистический партия эзендик болзын 3) Не ле немени билери кандый ырыс (М. Г.) 4) Јетијылдыктын планын беш јылга бүдүрүп салар деп молјондыс 5) Балдар, бис эмди, үредүлө коштой, кандый ла ишке үренерис 6) Амыраар турада мен сүреен јакшы тыштанып алдым 7) Пушкин албатынын јүрегинен качан да чыкпас 8) Јиит јорукчылар, слерди уткып турус

5 таскаду. Текстти бичигер, эки чийүчектин ордына керектү темдектерди тургузаар.

Уулчактар табыштанбай отурды // Павелдин айтканы олордын санаазын токунатпай турды // Олор оттын јанында јадып уйуктаарга тургандар //

— Бу не // — деп, бажын көдүрүп, Костя сурады // Павел тындап турды //

— Ол чүчелиш сыгырып учуп браатканы //

— Олор кайдаар учуп јат //

— Кыш болбой турган јерге дежет //

— Андый јер бар беги //

— Бар //

— Ыраак па //

— Сүреен ыраак, јылу талайлардын ары јанында //

6 таскаду. Слердин класстын јүрүминен бир куучын бичип алаар. Куучында табылу, суракту ла кыйгылу эрмектер тузаланар. Кажы ла кижинин айткан эрмегин жаңы строчкадан баштап, строчканын башталганында тире тургузып тураар.

2 §. Эрмек ичинде сөстөрдүн колболыжар аайы.

Эрмек бүдүретен алдынан учурлу сөстөр эрмектин члендери деп адалып јат, темдектезе: *Јиит специалисттер јаан городтордон деремнелерге баргылайт.*

Бу эрмекте алдынан турган алты сөс. Олор эрмектин члендери болуп јат.

1. Эрмектин члендери бойы-бойыла колболыжып, керектү грамматический кеберин алынып, бүткүл сөсколбуулар бүдүрөт. Сөстөрдүн колболышканы сурак ажыра јарталып јат, темдектезе: 1) *Специалисттер* (нени эдет?) — *баргылайт*; 2) *Специалисттер* (кандый?) — *јиит*; 3) *Баргылайт* (кайдан?) — *городтордон*; 4) *Баргылайт* (кайдаар?) — *деремнелерге*.

Кажы ла сөсколбууда бир сөс экинчи сөслө јарталып јат: *специалисттер баргылайт* деген сөсколбууда јарталып турган

төс сөс — *специалисттер*, оноң камаанду сөс — *баргылайт*. *Јаан городтордон* деген сөсколбууда төс сөс — *городтордон*, оноң камаанду сөс — *јаан*. *Баргылайт деремнелерге* деген сөсколбууда төс сөс *баргылайт*, оноң камаанду сөс — *деремнелерге*.

2. Камаанду сөстөр төс сөстөрлө јөпсинген колбуу ажыра эмезе башкарынган колбуу ажыра, эмезе кожулган колбуу ажыра колболыжып јат.

Оноң өскө, алтай тилде сөстөр бойы-бойыла мензинген (определительный) колбуу ажыра колболыжып јат.

Јөпсинген колбуу.

Төс сөс камаанду сөслө јангыс тоодо, јангыс јүзүнниң кеберинде колболышканда, андый колбуу јөпсинген колбуу деп адалып јат.

Јөпсинген колбуу ажыра јаантайын баштаачы ла айдылаачы јөпсинижип јат.

Баштаачы 1-кы јүзүнниң солумазыла айдылза, айдылаачызы 1-кы јүзүнниң кожултазын алынар, темдектезе: 1) *Мен үренип жадым*. 2) *Бис үренип жадыбыс* (жадыс).

Баштаачы 2-чи јүзүнниң солумазыла айдылза, айдылаачы 2-чи јүзүнниң кожултазын алынар, темдектезе: 1) *Сен үренип жадын*. 2) *Слер үренип жадыгар* (јадаар).

Оноң өскө, алтай тилде јөпсинген колбуу эки адалгышла айдылган мындай эки синтаксический кебер ажыра бүдүп јат:

1. Баштапкы адалгыш — јартаачы сөс болуп, кандый да кожулта алынбай, јарталып турган экинчи адалгышла 3-чи јүзүнниң кожулталары ажыра јөпсинижип, тегин мензинген сөсколбуу бүдүрип јат, темдектезе: *элик балазы, кой терези, јер ижи, айыл ээзи, ат чакызы* ла оноң до өскөзи.

Ајару. Је бу сөсколбуулар учуры јанынаң экинчи группаның сөсколбууларына көчкөдий болуп турган учун, толо кеберле де айдылып турар, өскөртө айтса, баштапкы адалгыш энчилеечи кубулткыштын кожултазын алынар, темдектезе: *Элик балазы* деген сөсколбууны *эликтин балазы* деп айдарга јараар, *ат чакызы* — *аттын чакызы*; *кой терези* — *койдын терези* ле оноң до өскөзи.

2. Эки адалгыш экилези грамматический кеберлердин кожулталары ажыра јөпсинижип јат. Баштапкы адалгыш — јартаачы сөс — энчилеечи кубулткыштын кожултазын алынып јат; јарталып турар экинчи адалгыш 3-чи јүзүнниң кожултазынын болужыла јөпсинижип, мензинген сөсколбуу бүдүрип јат, темдектезе: *адам-нын тура-зы, ат-тын јал-ы, үрениктер-дин бичиктер-и, журукчы-нын журуктар-ы, балдар-дын ойын-ы*.

Башкарган колбуу.

Төс сөс камаанду сөстөң, шүүлте аайынча, керектү кубулткышты некегенде, андый колбуу башкарган колбуу деп

адалып јат, темдектезе: *Колхозко заводтон јангы тракторлор эжелдилер. Эжелдилер (неге?) — колхозко. (Береечи кубулткыш.) Эжелдилер (кайдан?) — заводтон. (Чыгытту кубулткыш.)*

Кожулган колбуу.

Кожулган колбуу алдындагы эки колбуудан чик јок башкаланып јат. Кожулган колбууда камаанду сөс төс сөслө јөпсинбей де, башкарынбай да јат.

Кожулып турган сөс төс сөслө јангыс ла учурынан көрө колболып јат, темдектезе: *Јангы трактор тўрген јўрет. Трактор (кандый?) — јангы. Јўрет (канайда?) — тўрген.*

Кожулган колбууда јаантайын јарталгыштар, јарталгыштын учурын алынган адалгыштар, эренгистер ле кубулбастар туружып јат.

7 таскаду. Көчўрип бичип турала, скобкада тургузылган сөстөрдн јөпсинген колбуу ажыра колбоштырып салаар. Једикпес кожулталарын тургузаар.

1) Бис (*кычырды...*). 2) Слер (*бичиди...*). 3) Сен (*бичип јат...*). 4) Мен (*ўренип јат...*). 5) Адамнын (*ат...*). 6) Онын (*тура...*). 7) Школдын (*ўредўчи...*). 8) Албатынын (*јадын-јўрўм...*). 9) Эжиктин (*тутка...*). 10) Ыштын (*јыт...*).

8 таскаду. Эрмектерди бичип турала, точкалардын ордына сөстөргө кубулткыштын керектў кожултазын кожуп, эрмектерди бичигер. Башкарган колбуу ажыра колболышкан сөстөрдн чийўлерле бириктиреер.

┌──────────┐
└──────────┘

Көргүзў: *Письмоны карандашла бичи.*

1) Қалаш... бычак... кезер керек. 2) Ұренчик класс... чыкты. 3) Энем тура... кирди. 4) Јаанам айыл... отурды. 5) Нөкөр... болужар керек. 6) Ұредўчинин сурагына каруузын берерге ўренчик кол... көдўрди. 7) Арыкпай школ... эки часта јанып келди. 8) Адам иш... барарга мендеп турды. 9) Эјем қолхоз... иштеп јат. 10) Агам институт... ўренип јат. 11) Мал өзөк... отоп јўрди. 12) Најым... письмо алдым.

9 таскаду. Сөсколбууда камаанду сөс төс сөслө кандый эп-арга ажыра колболыжып турганын көргүзип береер.

Көргүзў: *Аспактын јажыл јалбырактары эзинге араай кыймыктажып турды. 1) Јалбырактары кыймыктажып турды (јөпсинген колбуу). 2) Јажыл јалбырактары (кожулган колбуу). 3) Эзинге кыймыктажып турды (башкарынган колбуу). 4) Аспактын јалбырактары (мензинген колбуу). 5) Араай кыймыктажып турды (кожулган колбуу).*

1) Менин алдымда кунукчыл чөл јайылып турды. 2) Бистин шибееде тымык болды. 3) Пугачёв бойынын нөкөрлөриле јыргап турды. 4) Эртең тура эрте мени барабаннын табыжы ойгозып ийди. 5) Мен јуулыжатан јерге бардым. 6) Бир минут

тың бажында бистинг абра агащ тураның јанында токтоп калды.

(А. С. Пушкин.)

10 таскаду. Точкалардын ордына кожулган ла башкарган колбуулар ажыра колболышкан сөстөрдү тургузып, эрмектерди бичип алаар.

1) Кулуннын торкодый јымжак јалы ... јайылып турды. 2) Ак тайганын ... , аржан суунын ... тоолоп болбос мал бийлеген, тайга кептү јөжө ээлеген алты булунду ... Айбычы деген бай јуртады. 3) Бычкак өдүк — бутка ... өдүк. 4) Андый ... сөс Өскүс-Уулды там үзеери кайкатты. 5) Ырысту бистинг јылдарыс ... түштий көрүнөт. 6) Үренчиктер ... та, ... та ... куучындажып јат. 7) ... колхозчылардын јууны болор.

Керектү сөстөр: *кийис, эптү, јарадында, ары-бери, колтыгында, айылда, јымжак, јараш, энирде, орусташ, алтайлап.*

11 таскаду. Берилген тексттен башкарган, јөпсинген ле кожулган колбуулар ажыра колболышкан сөсколбууларды талдап алып, үч столбикке чыпара бичип алаар.

Көргүзү: Јөпсинген
 колбуу.

*Пионер
сүйп јат.*

Башкарган
колбуу.

*Төрөлин
сүйп јат.*

Кожулган
колбуу.

*Тын
сүйп јат.*

I. Пионер бойынын советский Төрөлин тын сүйп јат. Ол Ленинниң улу керегине — коммунизмниң керегине бастыра бойын беринет. Пионер јакшы үренет. Ол үредүчилердин јакылталарын ак-чек бүдүрет. Пионер бойынын билгирин элбердерге јаантайын кичеенип јат. Пионер общественный тузалу иште күчи јеткенче туружып, бойына керектү не-немелерди бойы эдет. Пионер бойынын төрөлинин от-јалбышту патриоды болуп јат.

II. Деремненин јанында јаан көл бар. Јылу јаскы күндерде анда балыкчылар балыктап турат. Көлдин јаказында балдар сүйнчилү кыйгырыжып жүгүрүжет. Көлдин бир учында өртөктөр кыйгырыжат. Кейде чымындар ла томоноктор кайып турат. Энирде көлдин јанында бакалар јаан табышту бапылдажат.

3 §. Эрмектин төс члендери ле эчени члендери.

Эрмек бүдүрип турган сөсколбуулардын ортозында шүүлтенин төс учурын көргүзип турган сөсколбуу бар. Бу сөсколбууга баштаачы ла айдылаачы кирип јат.

Эрмекте *кем?* эмезе *не?* деген суракка каруу берип, кандый да сөстөн камаанду болбой турган сөс баштаачы деп адалып јат, темдектезе: 1) *Күн* (не?) *ажа берди.* 2) *Пуш-*

кин (кем?) — *улу орус поэт.* 3) **Карындажым** (кем?) *шкөлдө үренип жат.*

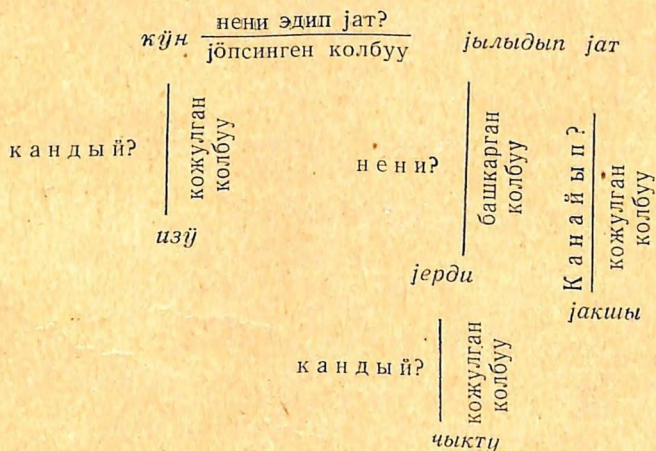
Баштаачы керегинде нени-нени айдып турган сөс айдылаачы деп адалып жат. Айдылаачы мындый сурактарга каруу берип жат: **нени эдип жат?** (*Үренчик үренип жат.*), **канайып жат?** (*Ак булут көдүрилип жат.*), **ол кем?** (*Толстой — писатель.*), **ол не?** (*Арыш — өзүм.*), **ол кандый?** (*Чечек көк.*)

Баштаачы ла айдылаачы эрмектин төс члендери деп адалып жат. Эрмектин арткан члендери эчени члендер деп адалып жат. Кезик эчени члендер баштаачыны жартап турар, кезиктери — айдылаачыны, кезиктери десе — эчени члендерди.

Эчени члендү эрмек кенгиткен эрмек деп адалып жат; эчени члендер жок эрмек кенгитпеген эрмек деп адалып жат, темдектесе: 1) *Жылу кўндер баштала берди* деген эрмекте *кўндер* — баштаачызы; *баштала берди* — айдылаачызы. *Кўндер* (кандый?) — *жылу*. Бу сөс эчени член болуп, баштаачыны жартап жат. 2) *Ак булут араай көдүрилип турды* деген эрмекте *булут* — баштаачызы, *көдүрилип турды* — айдылаачызы. *Булут* (кандый?) — *ак*. Бу сөс эчени член болуп, баштаачыны жартап жат. *Көдүрилип турды* (канайып?) — *араай*. Бу эчени члэн айдылаачыны жартап жат. 3) *Кар жаады*. Бу эрмекте эчени члендер жок.

12 таскаду. Берилген эрмектердин төс лө эчени члендерин сурак ажыра таап алып, 1-кы, 2-чи, 4-чи ле 5-чи эрмектин схемазын тургузып салаар.

Көргүзү: Изү кўн чыкту жерди жакшы жылыдып жат.

1) Изү кўн чыкту жерди жакшы жылыдып жат. 2) Агаштын бүри бу ла жуукта жайылды. 3) Ак туман жалаңла жайылып турды. 4) Жылу салкын кайыңнын жалбырактарын араай кыймык-

тадып турды. 5) Саргарып калган жалбырактар жерге түжет. 6) Түндүк талайдан соок салкын токтобой согот. 7) Станцияга жедип келген паровоз үнгүр огуруп ийди.

13 таскаду. Эрмектерди бичип алала, кажы ла эрмектин баштаачызынын алдына бир чийү, айдылаачызынын алдына эки чийү тартып салаар. Кенитпеген эрмектерди айдып береер.

1) Уулчактар ойноды. 2) Кушкаштар учуп келди. 3) Сибирьде жаан суулар агып жат. 4) Ак санаалу албатылар амыр-энчү учун тартыжат. 5) Жаңмыр жаады. 6) Кеме жайканып турды. 7) Аңчылар аңдап жат. 8) Бис кемеле жүзүп жүргенис. 9) Бис колхозтын фермазына экскурсияга жүргенис. 10) Ферма жаан болгон. 11) Волгоградский гидроэлектростанция Днепрогэстен де жаан болор.

14 таскаду. Берилген тексттерди кычыраар. Эченги члендерди таап, олор кандый сөстөрдү жартап турганын айдып береер.

1) Қышқыда тайга араай үргүлөп турды. Айу бойынын ичегенинде уйуктап жадыры. Өскө дө аңдар база ичегендеринде жажынып калган. Тийин ағаштын будагында отуры.

2) Бистин деремнеде жаңы школ ачылды. Школдо жаан эмес библиотека бар. Ұренчиктер библиотекадан күнүн ле бичиктер алып жат. Школдын жанында жаңы клуб туру. Клубта балдар ойын-спектакль тургузып жат.

3) Күн ажа берди. Соок тыңый берди. Балдар школдон жандылар. Көк тенгериде баштапкы жылдыстар мызылдай берди. Түн кире берди. Тенгери аяс турды.

15 таскаду. Кенитпеген эрмектерге эченги члендер кожуп, олорды кенитип салаар.

Күс башталды. Булуттар жылыжат. Салкын согот. Жалбырактар түжет.

ЭРМЕКТИҢ ТӨС ЧЛЕНДЕРИНИҢ АЙДЫЛАРЫ.

4 §. Баштаачынын айдылары.

1. Баштаачы төзөөчи кубулткышта турган адалгышла эмезе солумала айдылат: 1) **Балдар** переменге чыкты. 2) **Олор** ары-бери жүгүрүжип турды. 3) **Кем** де кыйгырып ийди.

2. Адалгыштын ордына баштаачы болуп куучын-эрмектин өскө дө бөлүктери айдылар, темдектезе:

а) Учинчи жүзүннинг кожултазын алынган жарталгыш: **Аттар** дын **жакшызы** выставкага ийилген.

б) Көп тоонын ла 3-чи жүзүннинг кожултазын алынган, **каңган, атан-етен** кожулталу эренистер: **Советский Черүге баратандары** военкоматка келгиледи.

в) Амаду кеберлү глаголдор: **Ўренерге** јакшы. **Танкылаарга** јарабас.

г) Тооломо: **Он беш** бешке **јлелип** јат.

Онон өскө, баштаачы болуп мындый сөскөлбуулар айдылар:

а) Тооломо адалгышла биригип, баштаачы болуп айдылар: **Класста одус ўренчик** ўренип јат.

б) Тооломонун ордына **көп**, **ас**, **бир канча** деп сөстөр турар аргалу. **Колхозто көп машиналар бар. Бир канча колхозчылар** механизаторлор болорго ўренип јат.

в) Солумала кожо айдылган тооломо баштаачы болуп айдылар: **Бис экү** јангыс партада отурып јадыс. **Олор бежү** колхозтын фермазында иштеп јат.

г) Солума ла өмөлдөңи кубулкышта турган адалгыш баштаачы болор: **Бис Канакушла** лётчик болорго турус.

16 таскаду. Эрмектерди бичип алаар. Баштаачызын ла айдылаачызын таап алала, баштаачы куучын-эрмектин кандый бөлүктериле айдылганын јартап береер.

1) Сентябрь айда школдордо ўредү башталды. 2) Москва бир мун јүс төртөн јети жылда тѳзѳлѳн. 3) Суунын ары јанында ўч элик кѳрѳнди. 4) Бис сѳреен кичееп ўрендис. 5) Себи суунын оозында Кадын кечире јаан кѳр бар. 6) Ломоносов Архангельский губернияда чыккан. 7) Такша сыйыныла—сѳреен јакшы физкультурниктер. 8) Митингте он мун кирези улус болды. 9) Бир канча ўндер угулды. 10) Максим Горький бичиген бичиктерди улус јилбиркеп кычырып јат.

17 таскаду. Тѳмѳн берилген сѳстѳрди баштаачы эдип, эрмектер санып алаар.

Кѳргѳзѳ: *Улустын ортозынан кем де тын кыйгырып ийди.*

Кем де, сен, јорукчы, эки бала, иштегендери, јаандары, амыр-энчѳ, колхоз, уулчак ла кызычак.

18 таскаду. Берилген эрмектерди кенгидип салаар. Баштаачылардын алдына чийѳ тартаар.

Кѳргѳзѳ: *Кѳс једип келди. — Алтын кѳс једип келди.*

1) Кѳс једип келди. 2) Аш бышты. 3) Јалбырактар саргарды. 4) Ўредү башталды. 5) Балдар ўренди. 6) Соок тѳшти. 7) Кѳндер кыскарды.

19 таскаду. Берилген айдылаачыларды тузаланып, эрмектер бѳдѳрип, бичип алаар. Баштаачынын алдына чийѳ тартаар.

Бичип јат, чаап јат, кожондоп турат, башталды, куучындашты, ѳзѳп јат, сѳрѳп јат, кезип јат, учты, јынылады, јѳптѳшти.

20 таскаду. Карарта базылган айдылаачыларга шѳѳлте аайынча берилген сѳстѳрдѳн баштаачылар тургузып, эрмектерди бичип алаар.

1) Агаштардан сары ... тѳжѳп јат. 2) Тыг ... калганчы јалбырактарды ѳзѳп турды. 3) ... мылтык тудунып алып, агаштын

аразыла басып жүрүм. 4) ... үчкө артканы жок үлелип жат. 5) Бистинг класстанг ... музыкальный кружокто үренип жат. 6) ... мылтыкты тут, мен дезе кечү бедреп барайын.

Керектү сөстөр: *жалбырактары, салкын, мен, тогус, беш уулчак, сен.*

21 таскаду. Берилген сурактардын каруузын толо эрмектерле берип, бичигер.

1. Қолхозто бригаданын ижин кем башкарып жат?
2. Қосмоско баштап ла кем учты?
3. Чанала жыгылаачылардын мөрөйинде кем женү алды?
4. Слердинг класста канча пионер бар?
5. Школдын маалазында быжыл кандый аш, јакшы түжүмдү бүтти?
6. Јакшы үренгилеп тургандар кандый кайрал алды?

5 §. Айдылаачының айдылары.

Глаголдын кеберлериле айдылар тегин айдылаачы.

Эрмектин айдылаачызы болушчы глагол јокко глаголдын кандый бир кебериле айдылганда, оны тегин айдылаачы деп адап јат, темдектезе: 1) *Јас башталат* (өйлү кебер). 2) *Балам, бери кел* (јакылта кебер).

22 таскаду. Бичип турала, тегин айдылаачының алдына чийү тартып салаар. Айдылаачы глаголдын кандый кебериле айдылганын јартап бе-
реер.

1) Чедиргенненг, јалбыш башталар. 2) Булуттар талай үстүнче жылыжат. 3) Сен оның көзине чике көр. 4) Кезикте апрель айда сакыбас јанынанг кар јаайт. (*Фет.*) 5) Слер агаш аразынча барзаар. 6) Тагдакталып таг атты, тамырланып күн чыкты. (*П. К.*) 7) Мен сенин ижин керегинде бичийин. 8) Сен ыйлаба. 9) Јорукчылар келгелек. 10) Мен јилбиркеп иштедим. 11) Олор экинчи бригадада иштейтен. 12) Қожончы кушкаштар түштүк јерденг келген.

23 таскаду. Бу эрмектердин айдылаачыларын токтодулу глаголдын кебериле айдып, бичип салаар.

Көргүзү: *Балдар сууның јарадында болды. — Балдар сууның јарадында болбоды.*

1) Уренчиктер экскурсияга жүрди. 2) Олор сууга эжинди. 3) Бүгүн суу тонгон. 4) Сен бүгүн стадионго кел. Мен сени сакырым. 5) Балдар школго барган. 6) Најылар иштег јанды. 7) Бис футбол ойнодыс.

Залогтордың кеберлериле айдылар тегин айдылаачы.

Тегин айдылаачы куучын-эрмекте бастыра залогтордың кеберлериле айдылар, темдектезе: 1) *Выставка ачылды* (ачылды деген айдылаачы алдырар кеберлү залогло айдылып јат). 2) *Машина туранын ары јанынан көрүнген* (көрүнген деген айдылаачы јандыра кеберлү залогло айдылып јат). 3) *Председатель бригадирлерди алдырткан* (алдырткан деген айдылаачы албан кеберлү залогло айдылып јат). 4) *Ончозы кожондошкон* (кожондошкон деген айдылаачы өмө кеберлү залогло айдылып јат).

24 таскаду. Текстти бичип турала, точкалардың ордына божодылган букваларды бичигер. Айдылаачы кандый өйдө турганын, кандый залогло айдылганын јартагар.

1. Уулчак...ар одуны айландыра отурды. 2. Кийис чөй...лер, кижин өзөр. 3. Күскиде үренчик...ер колхоз...ынг куманагын јууна...кан. 4. Школго керек...ү немелер...и чеберлеп тудун. 5. Бис...инг школ...о быјыл он класс...ы јирме бала божодор. Олор...ынг кезиги иштеерге, кезиги ононг ары үренер...е барар. 6. П. В. Куцияк бойынын произведениелеринде алтай литература...ы бастыра жанрла байыткан.

25 таскаду. Точкалардың ордына керектү кожулталар тургузып, эрмектерди бичип алаар. Айдылаачы кандый залогло айдылганын јартап айдып берее.

1) Күнчыгыш јанынан карлу кырлар көр...ет. 2) Көзнөк түнде тон... калды. 3) Јуун алты часта ач...ар. 4) Бу эрмекти мен алтай тилге көч...дим. 5) Сен кемеле мени суунын ол јанына кеч...зен. 6) Бистинг школдың үренчиктери электростанцияны тударында тур...кан. 7) Бистинг звенонын пионерлери жүзүн-јүүр газеттерге ле журналдарга бичи...кен. 8) Üренчиктер уроктордың кийининде ончозы оромдордо агаштар отур...кан.

Глаголдың өйлү кеберлери айдылаачы болуп айдылары.

Айдылаачы глаголдың бастыра үч өйининг кеберлериле айдылып јат, темдектезе: *Күскиде кушкаштар түйштүк јаар учуп јат. Күс келди. Кыш жууктап клеет. Удабас суулар тоңор. Бис тошто јынғылаарыс.*

Айдылаачы глаголдың тургуза, келер, өткөн өйлөрининг кебериле айдылганда, баштаачыла жүзүнде ле тоодо јөпсинижијат. Темдектезе: 1) *Мен јастын баштапкы тыныжын сүүп јадым.* 2) *Бис јастын баштапкы тыныжын сүүп жадыс.* 3) *Сен кажы јылда чыккан?* 4) *Слер кажы јылда чыкканаар?* 5) *Ол јакшы үренип јат.* 6) *Олор јакшы үренип јат.*

26 таскаду. Бичип алаар. Баштаачынын алдына бир чийү, айдылаачынын алдына эки чийү тартып салаар. Айдылаачы баштаачыла кандый кебер ажыра жöпсинишкенин көргүзөер.

Бир солдат жууда шыркалаткан. Онын кыймыктанар аргазы жок болгон. Ол эки күн жалаңда жаткан. Экинчи күн энгирде солдатка ийтинг үрүжи угулды. Онызы санитарный ийт болгон. Ийт шыркалу солдаттын жанына мантап келген. Онын арказындагы кызыл кресттү сумкада бинттер ле эмдер бар болгон. Солдат бинттердинг бирүзин алала, шырказын танып алды.

27 таскаду. Эрмектерди бичип алаар. Баштаачы ла айдылаачынын жöпсинижер аайын жартап береер. Айдылаачы глаголдың кандый бйиле айдылганын көргүзөер.

Кичеемкей машинаны узак сакыды. Көк тегериде жаркынду жылдыстар күйе берди. Түн туйказынан өнөлөп, жууктап турды. Кара бозом түжүп турды. Мөңкү тайгадан түжүрө соок согуп турды. Кичеемкей бу түнде амыр уйуктап болбоды. Жерге чалкойто жадып, койу жылдыстарды көрүп жатты. Түн ортодо оны уйку женди.

(П. Кучияк.)

28 таскаду. Текстти кычырала, эрмектин төс члендери куучын-эрмектин кандый бөлүгиле айдылганын жартагар.

Каруулчык эртен тура жалаңга жүрө берген. Олор айыл сакып отурдылар. Уулчактар энезиле сууга барып келди. Онон олор одын тажыды. Орус печкеге от саларга энези билбейтен. Одын узак күйбей турды.

Обедтин кийининде олор үчү тышкары соодонорго чыкты. Чук мылтык аларга сананган. Же энези мылтыкты албады. Ол мылтыкты өнөтийин бийик кадуга илип салды. Соодонып жүргени сүрекей жилбүлү болды! Олор улай барган чичке орукла кара суу жаар түшкүледи. Олордын үстүнче көк тегери жайылып турды. Сүүри кырлар тегериге кадалып калгандый көрүнди. Карагайдын койу будактарынын ортозында боро тийингдер секирип турды. Жымжак ак кардын үстүндө кандый да аңдардын ла куштардын истери базылып калтыр. Тайгада не де онтоп, күйлөп, жызырап турды.

(А. Гайдар.)

6 §. Баштаачы ла айдылаачынын тоодо жöпсинер аңылу учуралдары.

Баштаачы ла айдылаачы бирде жангыс тоодо жöпсинижип жат, бирде көп тоодо жöпсинижип жат.

1. Жангыс тоодо мындый учуралда жöпсинижип жат:

а) Тооломо адалгышла биригип, баштаачы болуп айдылганда, айдылаачы көп тоонунг кожултазын алынбас, темдектезе: 1) *Беиш уулчак суунынг жарадында кармактап отурды.* 2) *Бригадада он кижии иштеди.* 3) *Онон бери он жыл өтти.*

б) Баштаачы көп тоодо турган адалгышла айдылза, айдылаачызы жаңыс тоодо артып жат, темдектезе: 1) *Кызычактар пионерский комнатада көктөнип отурды.* 2) *Онын айылына айылчылар келип жат.* 3) *Койлор мааражып, чеденге кирип турды.*

в) Адалгышла айдылган баштаачы көп, ас, көп сабазы, көп эмес, ума жок көп деп сөстөрлө жарталып турза, айдылаачызы жаңыс тоодо артып жат, темдектезе: 1) *Көп бичик шкафта жергелей турды.* 2) *Ума жок көп кой кырдын эдегинде отоп жүрди.*

г) Баштаачы кем, кемдер, бастыразы, ончозы, бир канча деген солумаларла айдылганда, айдылаачызы жаңыс тоодо артып жат, темдектезе: *Јуунда кемдер болды?—Јуунда ончозы болды.*

II. Көп тоодо мындый учуралда жөпсинижип жат:

а) Көп тоодо турган жүзүннинг солумазы баштаачы болуп турганда, айдылаачызы көп тоодо турар, темдектезе: 1) *Бис ырысту өйдө, ырысту ороондо журтап жадыс.* 2) *Слер жайгыда нени иштедеер?*

б) *Ла* колбоочыла бириккен эки адалгыш баштаачы болуп турганда, айдылаачызы көп тоодо турар, темдектезе: 1) *Адам ла энем выставкага жүре бердилер.* 2) *Ўредүчи ле жүренчиктер экскурсияга жүре бергендер.* 3) *Энем ле эjem ишке баргандар.*

в) Эки адалгыш—бирүзи төзөөчи кубулткышта, экинчизи өмөлөөчи кубулткышта—баштаачы болуп турганда, айдылаачы көп сабазында *гыла-гиле* кожулталу глаголдын кебериле айдылар, темдектезе: 1) *Энем јаанамла јиилектеп баргылады.* 2) *Ўредүчи жүренчиктериле экскурсияга жүре бергиледи.*

29 таскаду. Эрмектерди бичип турала, скобкада тургузылган сөстөргө, эрмектин учуры аайынча, керектү кожулталарын тургузып салаар.

I. 1) *Јуунга көп улус (јуул...).* 2) *Айылдын јанында бир канча кижи (тур...).* 3) *Јолой көп машиналар (туштап тур...).* 4) *Бир канча күндер (өт...).* 5) *Эки боро ат кабыруда (јүр...).* 6) *Ўч јорукчы унчукпай јортып (клеет...).* 7) *Беш кызычак (кожондо...).* 8) *Алты уулчак (ойно...).* 9) *Эки јүс колхозчы ишке (чык...).* 10) *Беш јүс мал колхозтын чеденинде (тур...).* 11) *Уулчак шахмат ойноп (отур...).* 12) *Уулчактар шахмат ойноп (отур...).* 13) *Јашөскүрим гидростанциялардын ижинде (туруш...).*

II. 1) *Бистин күчибис (өс...)! (Исак.)* 2) *Албаты амыр-энчү учун тартыжуны (тыгы...)!* 3) *Күн эзендик (бол...), карагуй (јогол...)! (П.)* 4) *Балдар байрамга классты бойлоры јуунадып (сал...).* 5) *Баштапкы майдын байрамы эзендик (бол...)!* 6) *Бистин айылга кем де (кир...).* 7) *Сен он минут кирези тыштанатан (бол...).*

7 §. Адылу колболу айдылаачы.

Бол деген глагол адалгышла, тооломолу, јарталгышла, куучын-эрмектин өскө дө бөлүктөрилө айдылып, колболу айдылаачыны бүдүрүп јат, темдектезе: 1) *Бала оору болды.* (Түн-дештиреер: *Бала оорыды.*) 2) *Јилек каштак болды.*

Баштаачы керегинде айдылганын адылу бөлүгү көргүзүп јат (*оору*). *Бол* деген колбууш дезе глаголдын кеберлерин ле глаголдын өйин көргүзүп јат, темдектезе: 1) *Сен качан да чындык бол!* 2) *Менин нөкөрүм лётчик болгон.* 3) *Менин нөкөрүм лётчик болор.*

Тургуза өйди темдектегенде, глагол-колбууш божодылып јат, темдектезе: *Менин нөкөрүм — лётчик.*

Бол деген глагол эрмекте јагыс колбууш болуп турар эмес, ол тегин айдылаачы да болуп турар, темдектезе:

Санабай лётчик болгон. *Бистин школдо лётчик Санабай болгон.* (Мында *болгон* деген сөс колбууш болуп јат.) (Мында *болгон* деген сөс тегин айдылаачы болуп јат.)

Колболу айдылаачынын адылу, бөлүгү куучын-эрмектин мындый бөлүктөрилө айдылар:

а) Төзөөчи кубулткышта турган адалгыштарла: 1) *Горький писатель болгон.* 2) *Адам јаш тужунда матрос болгон* 3) *Мен инженер болорым.*

б) Јок деген сөслө бириккен адалгыштарла: *Көзнөктөр шиллизи јок турган.*

в) *Ту-тү, ду-дү, лу-лү* мензинген кожултаны алынган адалгыштарла: 1) *Агам айылду болды.* 2) *Јаш келин балалу болды.* 3) *Бичик јурукту болгон.*

г) Јарталгыштарла: 1) *Агаш койу болгон.* 2) *Уренчик кичеенкей болды.*

д) Јүзүннин солумаларыла: 1) *Јенү бистин болор.* 2) *Бу бичик менин болтыр.*

е) Турган ла ээчий тоозын көргүзөр тооломолорло: 1) *Бештен үчти айрыза, эки болор.* 2) *Менин турам мынан үчинчи болор.*

ж) Эренистерле: 1) *Ол келеечи болгон.* 2) *Бистин уул бөйүш школго эртелеп бараачы болгон.*

30 таскаду. Эрмектерди бичип алала, адылу колболу айдылаачылар куучын-эрмектин кандый бөлүгилө айдылып турганын көргүзөер. Колбуужы јок айдылаачылардын алдына чийү тартып салаар.

1) Карындажым кандый да иште озочыл болот. Бис оныла экү эптү-нак. 2) Ырысту школдын отличниги болды. 3) Чүрмеш кичинек сынду болгон. 4) Карманов колхозтын почтальоны болуп јат. 5) СССР амыр-энчүнин куйагы болуп јат. 6) Агаштар аштын түжүми учун тартыжуда бистин чындык

болушчыбыс болуп јат. (Пауст.) 7) Јаскыда кўннинг јаркыны сўреен јарык болот. 8) Јўрўм ырысту да, сўўнчилў де. 9) Он катап он јўс болор. 10) Чын сўс алтыннан баалу.

31 таскаду. Точкалардын ордына божодылган айдылаачыларды шўўлте аайынча тургузып, бичип алаар.

1) Александр Сергеевич Пушкин улу орус ... болгон. 2) Иван Иванович Ползунов буунын болужыла јўрер баштапкы машинаны эдер сўме тапкан ... болгон. 3) Тўртўнди онго ўлезе, ... болор. 4) Туулу Алтайдын јерлери айдары јок ... 5) Чайковский улу орус ... болгон. 6) Јаскы кўндер ... болуп јат. 7) Экскурсия ... болор.

Керектў сўстўр: *изобретатель, тўрт, поэт, јараш, композитор, јил-бўлў, јылу.*

32 таскаду. Эрмектерди бичип турала, айдылаачынын божодылган адылу бўлўгин таап, кожуп салаар.

Кўргўзў: *Суу ... болды. — Суу соок болды. Эмезе: Суу изў болды.*

1) Адам ... болор. 2) Сен ... болорын. 3) Бистин класста ўренип турган балдардын тоозы ... болгон. 4) Агаш ... болды. 5) СССР-дин эн јаан промышленный городаы ... болор. 6) Олор ... болгон. 7) Аш ... болгон. 8) Карындажым ... болор.

Керектў сўстўр: *председатель, студент, кўп, јажыл, Москва, пионерлер, тўжўмдў, врач.*

8 §. Баштаачы ла айдылаачынын ортозында тире тургузары.

Адылу айдылаачы кандый да колбууш јокко айдылза, баштаачынын ла айдылаачынын ортозында тире тургузымып јат, темдектезе: 1) Москва — **СССР-дин столицазы**. 2) Горно-Алтайск — **областьтын тўс городаы**. 3) Уч катап ўч — **тогуз**. 4) Бистин мааныбыс — **амыр-энчў**. 5) Јакшы ўренери — **бистин тўс задачабыс**.

Айдылаачы јарталгышла айдылганда, тире тургузылбай јат, темдектезе: 1) Онын туразы **јаан**. 2) Ол кандый ла иште **кашуун**. 3) Бистин колхоз **бай**.

Баштаачы јўзўннин солумаларыла айдылганда, тире база тургузылбай јат, темдектезе: 1) Ол отличник. 2) Мен ўренчик. 3) Олор студенттер.

33 таскаду. Кычырала, баштаачызын ла айдылаачызын кўргўзип береер. Эрмектерди бичип, керектў јерде тире тургузаар.

1) Волга суунын узуну 3688 километр. 2) Менин адам бийик сынду. 3) Саду коммунистический бригаданын члени. 4) Одесса јаан порт. 5) Мен су-кадык. 6) Ол комсомол. 7) Лётчик Кожедуб герой. 8) Барнаул Алтайский крайдын тўс городаы. 9) Бис ырысту. 10) Школдын ичи ару. 11) Пионер комсо-

молдын солынтызы. 12) Байырчы менин эjem. 13) Оймок вожа-
тый. 14) Адам комбайнер. 15) Беш катап төрт жирме.

34 таскаду. Берилген сөстөрдү баштаачы эди, ологро айдылаачы-
лар таап, эрмектер тургузала, бичигер. Керектү жерде айдылаачының алдына
тире турпузуп тураар.

Көргүзү: *Алтын-Көл — Туулу Алтайдын эн жаан көли.*

Алтын-Көл. Карагай. Кадын. Комбайн. Курт. Түлкү. Кайын.

35 таскаду. Слердин класстын жүрүмү керегинде эмезе колхозтын
жүрүмү керегинде кыска куучын сананып алып бичиир. Эрмектерде адылу
колболу айдылаачыларла тузаланып тураар.

36 таскаду. Берилген сурактарга толо каруу берип, оморды бичип
алаар.

Көргүзү: *Ботаника дегени не? — Ботаника — өзүмдер керегинде
наука.*

1) Ботаника дегени не? 2) Агротехника дегени не? 3) Квад-
рат дегени не? 4) Жалкын неден улам болуп жат? 5) Булут де-
гени не? 6) Айсберг дегени не? 7) Пушкин кем? 8) Чапаев кем?
9) Мичурин кем? 10) Гербарий дегени не?

37 таскаду. Текстти кычырала, эрмектердин колболу айдылаачызын
көргүзүп береер. Айдылаачының төс глаголына ненин учун башка-башка
учурлу болушчы глаголдор кожулып турганын жартап айдып береер.

I. 1) Тенери булуттардан аруланып турды. 2) Барынкыйлай
берген тенери ойто көгөрө берди. 3) Былтыр акамды Ленинград
жаар үренерге аткарып ийди. 4) Сыйыным бу өзөктө үредүчи
болуп иштеерге артып калды. 5) Бу бичикти кычырып көрзөн.
6) Самолёт түштүк жаар учуп барды. 7) Кандый да кушкаш ту-
рага учуп кирди.

II. Бис Акчала экү көлдин жанына једип келдис. Кенетийин
јаан бака секирип ијеле, Акчанын мойынына келип түшти. Уул-
чак, коркыган бойынча, кыйгырып ийди. Айландыра не болуп
барганын бис билбей калдыс. Көлдин жаказында жүрген јап-ја-
раш боро өртөктөр табыштанбай барды. Акча оморды көрөлө,
токтой түшти. Колыла нөкөрин бойы јаар кычырып турды. Ор-
төктөр дезе канаттарын јайып, уча берди.

(И. Кочеев.)

38 таскаду. Эрмектердин айдылаачызына, учурынан көрө, керектү
болушчы глагол кожу, колболу айдылаачы бүдүрип, текстти бичип алаар.

I. Бир катап јаскыда, күн ажар алдында, мен мылтыкту, ийт
ээчидип алып, аралга кире Мен отургадый јакшы јер тал-
дап Агаштын баштары барынкыйлай Тенери көгөрип
. . . . Агаштын, өлөңнinin јараш јыды јайылып Агаштар араай
јайканыжып

II. Шак бу өйдө кобыда койчы балдардын јараш кожонгы
угула Ат сугарган уулчак јараттын алдынан чыгып, база
кожондой Балдардын кожонгы јаланга үн алыжып чөйилип

... . Јалангнын төрт талазынан олардын јараш кожонг јангыла-
нып Амыр өбөгөн узак тындап

III. Алтайда мынан озо бир боро кушкаш јуртап Ол бир
катап көбөлөкти сүрүжип Је тудуп болбой, узак учуп
Ол сүреен арыган. Көбөлөк дезе јалбырактын алдына јажы-
нып Боро кушкаш ол ок јалбыракка отуруп Анда де-
зе тегенек болгон. Боро кушкаштын ичине тегенек кадап
Боро кушкаш ыйлай

39 таскаду. Школдын мастерскойында иштегени керегинде кыска
куучын бичип алаар. Куучынды бичирде колболу айдылаачыларды тузала-
наар.

ТЕГИН ЭРМЕКТЕРДИН БҮДҮМДЕРИ.

9 §. Тегин эрмектер керегинде текши билери.

Тегин эрмектер, төс члендердин бары-јогына көрө, беш груп-
пага бөлинип јат:

1) Баштаачылу ла айдылаачылу жүзүндү эр-
мектер; 2) јангыс айдылаачылу жүзүндү эрмек-
тер; 3) јангыс айдылаачылу јарты јок жүзүндү
эрмектер; 4) јангыс айдылаачылу жүзүнн јок
эрмектер; 5) јангыс баштаачылу адалганду
эрмектер.

Баштаачылу ла айдылаачылу эрмектер жүзүндү эрмектер деп
адалып јат, темдектезе: *Аттар токтой тјшти. Мен чанактан тјши-*
тим. Јолдо не де карарып турды.

Баштаачызы јок эрмектин айдылаачызында 1-кы ла 2-чи
жүзүннин кожулталары бар болзо, андый эрмек база жүзүндү
эрмек деп адалар, темдектезе: 1) *Бүгүн стадионго барарым.*
2) *Менле кожо барарын ба?* 3) *Эртен школго эртелеп келеер.*
(Баштапкы эрмектин баштаачызы мен, экинчизинин — сен,
үчинчизинин — слер деп, бис айдылаачылардын кожулталары-
нан јарт билип јадыс.)

40 таскаду. Эрмектерди кычырала, жүзүндү эрмектерди көргүзип
береер, оног бичип турала, баштаачылу эрмектердин алдына чийү тартаар.

1) Бистин кожон оног тын јангыланзын. 2) Амыр-энчүни там
тыгыда корыырыс. 3) Бис күчтү улус. 4) Алтайдын бийик
кырларын, онын түрген сууларын, өлөндү јаландарын сүйп
јадыс. 5) Јыргалду күн башталды. 6) Је, экүлеп кожондойлы.
7) Јетијылдыктын планын ойинен озо бүдүрип саларыс. 8) Эр-
тен талайга чыгып јадыс.

10 §. Јарты јок жүзүндү эрмектер.

Айдылаачызы кажы ла кижиге келижип турган эрмекти јар-
ты јок жүзүндү эрмек деп адап јат. Јарты јок жүзүндү эрмектер
көп сабазында 2-чи ле 3-чи жүзүннин кеберин алынып турар,

темдектезе: 1) *Кемге де почтадан письмо экелди.* 2) *Атты камчыла айдаба, сулала айда.* 3) *Аш ичкенде мендебе, атка минзег, токтобо.*

41 таскаду. Берилген эрмектерден жарты жок жүзүндү эрмектерди бичип алаар. Айдылаачы глаголдын кандый кебериле айдылып турганын көргүзүп береер.

1) Ошгүлдерди тоолобойтон — олорды жоголтотон. 2) Кижинин күчиле тойбозын. 3) Кечеги күнди жандырып болбозын. 4) Бүгүңги ишти эртенге артыспа. 5) Бөрүнинг оозына сабарын сукпа. 6) Түби жок чапчакты толтырып болбозын. 7) Кижинин жөөжөзинин байыбазын. 8) Одынды агаштын аразына апарбайтан. 9) Сагышты чеденле чедендеп болбозын. (Кеп сөстөр).

42 таскаду. Жарты жок жүзүндү эрмектердин кезик айдылаачызына 2-чи жүзүннүн кожултазын, кезиктерине дезе токтодулу глаголдын кожултазын кожуп бичип алаар.

Көргүзү: 1) *Кожоннон сости чачып болбозын.* 2) *Бурулуны актаба, актуны каралаба.*

1) *Кожоннон сости чачып болбоз...* 2) *Баканын базыдын көрүп, женижин не сурайд...?* 3) *Жакшыркабай жүр... , жакшы жолго барар...* 4) *Бир мекеле... , экинчизинде мекелеп болбоз...* 5) *Балыктап билбес бол... , суу чайбалт...* 6) *Ажыра алта... , артык сөс айт...* 7) *Кижини жаманда... , бойыңды ажыктан.* 8) *Бурулуны акта... , актуны карала...* 9) *Жоргонун талда...* , жойу базар... 10) *Көп иш этсе... , билгир болор...*

11 §. Жүзүни жок эрмектер.

Жүзүни жок эрмектер жаңыс айдылаачыдан бүдүп жат.

Баштаачызы жок, жаңыс айдылаачылу эрмек жүзүни жок эрмек деп адалып жат, темдектезе: 1) *Тышкары соок.* 2) *Жанмырлайт.* (Бу эрмектерде баштаачызы жок, онын учун айдылаачыга кем? эмесе не? деген сурактар тургузарга болбос.

Жаңыс айдылаачыла айдылар жүзүни жок эрмектер алтай тилде көп эмес, темдектезе: 1) *Жанмырлайт.* 2) *Салкындайт.* 3) *Карачкылайт.*

Жүзүни жок эрмектердин айдылаачызы глаголго, кубулбасла айдылып жат, темдектезе: 1) *Бистин Совет ороондо* **жакшы.** 2) *Изүден кайдаар да* **жакшынын болбос.**

43 таскаду. Бичип турала, жүзүни жок эрмектердин алдына чийү тартып салаар. Айдылаачызы неле айдылып турганын темдектеп салаар.

Буунтыдан бир эмештен буу көдүрилет. Слерге эмеш соок. Слер тоноордын жаказыла жүзеерди жаап алала, үргүлөп отураар. Таң алдындагы салкын согуп ийди. Кандый серүүн, жакшы! Айландыра ончозы көрүнөт. Изий берди. Кей кыймыктан-

бай јат. Кенетийин салкын учуп келип, өдө берди. Булут жаанап келди. Айландыра каранууйлай берди. Јалкын јалт этти. Күкүрт күркүрей берди. (И. С. Тургеневтин бичигени аайынча.)

44 таскаду. Берилген эрмектердег озо баштап жүзүндү, оног јарты јок жүзүндү, онын кийининде жүзүни јок эрмектерди ылгап, бичип алаар.

1) Көзнөк өткүрө јаркынду күн чалып турды. 2) Агаштардын јалбырактарында куру јалтырап јат. 3) Төгүн айдарга јарабас. 4) Бичикти алала, кычыраар. 5) Айылыма каникулга барып јадым. 6) Сенин адын кем? 7) Карануй кирип јат. 8) Кенетийин күкүрт күркүрей берди. 9) Шахмат ойноорго јакшы үренип аларга турум. 10) Үренерге јакшы болгон, иштеерге оног до јакшы. 11) Тышкары кенетийин соой берди. 12) Тенгериде ай көрүнбей барды. 13) Меге јанар керек. 14) Айландыра јиилектин јыды јытанат.

45 таскаду. Жүзүни јок орус эрмектерди алтай тилге көчүрип, жүзүндү эрмектер эдип, бичип салаар.

1) Идти мне лень. 2) Спать не хочется. 3) Что делать нам? 4) Луны не было на небе. 5) Зачем мне медлить? 6) Стало совсем светло. 7) Ребятам не сидится дома. 8) Водичи мне захотелось испить. 9) Дождем смочило землю. 10) С реки веет холодом.

46 таскаду. Жүзүндү алтай эрмектерди орустап жүзүни јок эрмек эдип, бичип алаар.

Көргүзү: *Мен бйгүн тјниле уйуктап болбодым. — Сегодня мне не спалось всю ночь.*

1) Кече мен јакшы иштегем. 2) Кумакта арткан истерди јанмыр јунуп салды. 3) Карый берген агаштын бажын салкын сындырып салды. 4) Агаштын јалбырактарын салкын учуртып ийди. 5) Суунын јарадында турган тураларды суу алып салды. 6) Мен тјжјне ле суузап јјргем. 7) Нөкјрим үйде јок болгон. 8) Јайгы ајас күндерде балдардын ајылда отураp күјни келбей јат.

12 §. Адалганду эрмектер.

Јаныс баштаачыдан бүткен эрмек адалганду эрмек деп адалып јат, темдектезе: *Тал тјш. Июль айдын учы. Чыдап болбос изј.*

Адалганду эрмектер аңылу үнле айдылып јат. Куучындап турган кижн баштаачы керегинде иле-јартын темдектеп, ол предметтер чып-чын бар деп көргүзип јат.

Кезик адалганду эрмектер көргүзүлү *бу, ту, ол* деп бјлүгештј айдылар, темдектезе: 1) *Ту ол* теермен. *Ол* жемирилип калган эмтир. (П.)

47 таскаду. Текстти кычырала, адалганду эрмектерди таап, ол куучын-эрмектин кандый бөлүктөрүлө айдылып турганын жартап береер.

Горно-Алтайск. Түс оромдор. Айландыра жажыл агаштар. Культуранын паркы. Эки жараш сквер. Түс аллеялар. Чечектер. Оромнын ортозында жаан туралар турат. Советтердин Туразы. Жаңы театр. Педагогический институт. Кинотеатр. Магазиндер. Орто национальный школ. Поликлиника. Больница. Бичик садатан магазин. Майма суунын жарадында жараш стадион. Бир канча орто школдор. Областной библиотека. Научный шинжү өткүрер институт. Городто бир канча жаан, элбек оромдор. Эң ле жаражы — Коммунистический проспект. Машиналар жайканыжып өрө-төмөн өдүп жат. Тенери айас. Тал түш. Кырлар чанкыр ышта. Агаштардын баштары араай жайканыжып жат. Тымык. Эзин де жок. Эниргери изү кирелене берди. Улус серүүнге сүү- нип турды.

48 таскаду. Точкалардын ордына керектү буквалар тургузып, эр- мектерди бичип алаар. Адалганду эрмектердин алдына чийү тартып, оло- р куучын-эрмектин кандый бөлүктөрүлө айдылганын жартаар.

I. Кыш. Кар көзнөк...инг шилизин бүркеп салды. Салкын көзнөкк... сог...п жат. Түн. Улус уйкуда. Он эки час. Булут- тар...ын ортозынан жымдыстар мызылдажат. Тенериде ай. Ки- чинек тура. Тура...ын бир кы...ында балдар уйуктап жат. Эки ор...н. Стол. Стол...ын үстүндө кичинек электрический лампа.

II. Күс. Жаңмырлу күн...ер. Бозом эрте кирип жат. Агаш ара- зында тымык. Жалан...ар ээн. Ончозы өл...п калгандый. Кар араай жаап жат. Ол жерди айландыра бүркеп сал...ан. Ак кар...ын үстүндө койон...ын изи жарт билдирип жат. Агаш...ын эдеги. Бийик карагайлар бойы-бойыла шыбыштанып турган...ый.

13 §. Толо эмес эрмектер.

Кандый бир члени божодылган эрмекти толо эмес эрмек деп айдар. Ол божодылган члендер коштой турган эрмектин учурынан жеңил танылып жат.

Толо эмес эрмектер көп сабазында эки кижинин куучындаш- канында (диалогто) туштап жат, темдектезе: 1) *Сен нени эт- тин?* — *Бичидим.* (Мен деген баштаачы божодылган.) 2) *Кем келди?* — *Чында.* (Мында келди деген айдылаачы божодыл- ган.) 3) *Сен нени бичип турун?* — *Письмо.* (Мында баштаачызы ла бичип турум деген айдылаачы божодылган.) 4) *Письмоны кемге бичип турун?* — *Карындажыма.* (Мында баштаачызы, айдылаачызы ла письмо деген эчени член божодылган.)

49 таскаду. Эрмектерди бичип алаар. Толо эмес эрмектердин ал- дына чийү тартаар. Кандый члендер жетпей турганын айдып береер.

1) *Сен менин бичигимди алдың ба?* — *Жок, албадым.* 2) *Май- ныс Москвада болды ба?* — *Э-э, болгон.* 3) *Поезд канча часта*

келер? — Он часта. 4) Нени көрүп тураар? — Репинниң журук-тарын. 5) Бир кыс столдын жанында турды, экинчиси — агаштын төзинде. (М. Г.) 6) Түнде койондор агаштын чобразыла азыранып жат. 7) Бир колы чоокыр брюканын карманында, экинчизиле ол сагалын сыймап турды. (М. Г.) 8) Сол жанында — кырлар, он жанында — Кадын суу, ортозында — жол.

50 таскаду. Кычырала, толо эмес эрмектердин кандый члендери жетпей жат, айдып береер.

— Слер, Анна Ангчыбаевна, кажы јердин кижизи?

— Мындагы. Мен Онос бажында чыккам. Энем эмди де анда јуртап жат.

— Адагар кайда?

— Төрөл учун јууда туружып өлгөн. Мен кичинек арткам. Је адам керегинде улустан көп јакшы эрмек уккам.

51 таскаду. Берилген темалардын бирүзине јаан эмес куучын (диалог) бичигер.

Темалар: 1) Балыктап жүргени. 2) Көргөн кинофильм. 3) Чаначылардын мөрйөшкөнн.

52 таскаду. Текстти кычыраар. Толо эмес эрмектердин кандый эчени члендери божодылган, айдып береер.

— Көрзөң оны! Ол неден улам јөткүрди не? — деп, Пәвел сурады.

— Билбезим, байла, чык тартынган болор. — Ончолоры унчукпай отурды.

— Картошко бышты не? — деп, Федя сурады. Павлуша картошконы тудуп көрди.

— Јок, бышкалак... • Угуп тураар. ба? Суу чайбалып жат, байла, чортон анданган болор...

— Ту ол јылдыс тоголонып түшти. Уулдар, мен слерге бир неме куучындап берейин, уксаар да — деп, Костя чичкечек үниле айтты.

— Је куучында, угалы — деп, Федя айтты.

— Городтын жанындагы јуртта јаткан Гаврила деп ус кижини билереер бе?

— Билбей а...

(И. Тургенев. «Бежин луг».)

53 таскаду. Берген сурактарга толо эрмектерле каруузын берип тураар.

Көргүзү: *Сен кажы класста үренип јадын? — Мен алтынчы класста үренип јадым.*

1. Эмди кажы урок өдүп јат? — ...
2. Сен кандый бичик кычырып јадын? — ...
3. Јайгыда сен кайда болдын? — ...
4. Сен темир јолло јүрдин бе? — ...
5. СССР-де кандый јаан суулар бар? — ...
6. Сен Артек лагерьде болдын ба? — ...

54 таскаду. Кычырала, тегин эрмектердин бүдүмдерин айдып берер.

Жас. Жылу күндөр. Күн сүреен изидип жат. Кайда да ыраакта кушкаштар кожондошкылап жат. Күнчыгыш жанынан жылу салкын согуп турды. Майдын калганчы күни. Бозом кире берди. Тымык. Биске жанарга келижип жат. Же жанар күүнис жок. Мен агаштын төзинде ару кейле тынып отурдым.

ЭРМЕКТИН ЭЧЕНИ ЧЛЕНДЕРИ.

14 §. Эчени члендердин группалары.

Эрмектин эчени члендери үч группага бөлинип жат: толтыраачы (дополнение), жартаачы (определение), айалга (обстоятельство).

15 §. Дополнение.

Эрмектин эчени члени предметти темдектеп, энчилеечи кубулткыштан башка, косвенный кубулткыштардын сурактарына каруу берип турганда, дополнение деп адалып жат, темдектезе: 1) *Обөгөн* (неле?) *шүүнле балык тутты.* (П.) 2) *Балыгаш* (кемге?) *ого жүзүн келди.* (П.) 3) *Сеге* (кемге?) *не керек, өбөгөн?* (П.)

Дополнениелер адалгыштарла, солумаларла айдылып, глаголдон камаанду болуп жат.

Дополнение жарталгыштарга да баштанып турар, темдектезе: *Уулы* (кемге?) *адазына бүдүйшөтөш.*

Адалгыштардан ла солумалардан башка, дополнение болуп адалгыштардын учурын алынган косвенный кубулткышта турган өскө дө сөстөр турар, темдектезе: 1) (Кемди?) *Келгендерин* гостиницада жаттыргысты (эренис). 2) (Канчаны?) *Онды* (канчага?) *экиге* үлөөр керек (тооломо). 3) *Эргенгизи* (неге?) *бүгүнгизине* түнөй болбос (кубулбас).

Дополнение болуп бүткүл сөскөлбүүлөр да айдылар, темдектезе: *Бис* (кемге?) *беш уулчакка* жолуктыс.

55 таскаду. Эрмектерди кычырып ийеер. Баштаачыны, айдылаачыны ла дополнениени таап алаар. Дополнениени ле ого баштанып турган сөстин алдына чийү тартып, эрмектерди бичип алаар.

1) *Уулчак* беш балыгаш *тудуп алды.* 2) *Машинисттин* жаш болушчызын комсомольский комитеттин качызы эдип *тудуп алган.* 3) *Бис* орус тилди *жилбиркеп үренип турус.* 4) *Үрөнчик* сочинениени көк чернилеле бичип алды. 5) *Кушкаш* балазын курт-конусла азырап турды. 6) *Амыр-энчү* учун тартыжуда жер-телекейдин ак санаалу албатызы туружат. 7) *Олорды* экилезин үрөнөргө ийди. 8) *Аттарды* жегип салды. 9) *Советский Черү* телекей үстүндеги албатыны фашизмнин албанынан аргадап алган.

16 §. Чике дополнение.

Көстөөчи кубулткыштын сурагына каруузын берип, көчөтөн глаголдон камаанду дополнение чике дополнение деп адалып жат. Ол көчөтөн глаголло башкарынып, эдилгенин учуры предметке көчүп турганын көргүзүп жат, темдектезе: 1) *Малчы жылкызын* өзөккө түйжүрди. 2) *Уренчик жакылтаны* ойинде бүдүйүрп салды.

Чике дополнение көстөөчи кубулткыштын кожултазын бирде алынып жат, бирде алынбай жат. Чике дополнение болуп турган сөс, өскө андый ок сөстөрдөн ылганбай, предмет керегинде иле-жарт темдектебей айдылганда, көстөөчи кубулткыштын кожултазын алынбай жат, темдектезе: 1) *Уренчик бичик садып алды.* (Та кандый бичик садып алды — жарты жок.) 2) *Уулчак балык тудуп алды.* 3) *Анчы мылтык* октоды.

Чике дополнение көстөөчи кубулткыштын кожултазын мындый учуралдарда алынып жат:

1. Чике дополнение жартаачы сөстү болуп, предмет керегинде иле-жарт темдектеп турганда, темдектезе: 1) *Бу бичикти мен библиотекадан алдым.* 2) *Ол мылтыкты* анчы кече октоп салды. 3) *Бис Төрөлисти* сүйүп жадыс. Онын көс жетпес *жалаңдарын*, онын байлык *агаштарын*, бийик *тууларын*, жарадына толо *сууларын*, онын *городторын* *ла албатызын* сүйүп жадыс.

2. Чике дополнениенин ле айдылаачынын ортозында эрмектин өскө члендери бар болзо, темдектезе: 1) *Бу жыл отличник уренчиктерди* Москвага экскурсияга ийер. 2) *Садып алган бичигин* уулчак энезине көргүйсти.

3. Чике дополнение жүзүннүн, суракту ла көргүзүлү солумаларыла айдылганда, темдектезе: 1) *Мен оорды* көргөм. 2) *Ол кемди* келзин деди?

Арткан бастыра дополнениелер косвенный дополнение деп адалып жат, темдектезе: 1) *Ырысту кургак комургайдан* шоор жазайла, *жүзүн-башка* кожондой берди.

А жару: Береечи, жерлеечи ле чыгытту кубулткыштарда турган адалгыштар эрмектин учуры аайынча кезикте айалга болуп турар. Ол тушта оор кайдаар? кайда? кайдан? деген сурактарга каруу берип жат.

56 таскаду. Текстти кычыраар. Дополнениелерди табала, оор кандый суракка каруу берип, кандый кубулткышта турганын жартап береер.

САША ЧЕКАЛИН.

1941 жылда 22 июньда бистин ороонго немецко-фашистский олжолоочылар табарды. Ол тушта Саша Чекалин орто школо 9-чы класста үренген. Бистин Төрөлис түбекке түшкен. Онон улам Саша үйде отуруп болбогон. Ол партизандарга жүре берген.

Партизандар өштүнүн тылында иштеп турган. Олор кўрлерди оодо согуп, поездтерди ангарып, өштүнүн черүчилерин жоголтып турды.

16 жашту Саша Чекалин эпчил, жалтанбас партизан болгон. Жууда ол уур жакылталарды бүдүрүп турган. Бир катап ол соокко алдырала, оорый берген. Онон улам ого айылына барарга келишти.

Немецтер Сашаны тудуп алаала, сүреен кыйнап шылаган. Же эрчимдү партизан нөкөрлөрүнүн турган жерин, болгон тоозын айтпаган.

57 таскаду. Эрмектерди бичип алаар. Чике допльнениенин алдына бир чийү, косвенный допльнениенин алдына эки чийү тартаар. Допльнениенин кубулткыштарын скобкада көргүзүп салаар.

Көргүзү: Калиныч эжигин (Көст.) биске (Бер.) ачып берди.

1) Эрелдей тозудан элик атты. 2) Колхозчылар аш жуунадар ишти эрте божодып салды. 3) Тундрадагы албаты жоруктап жүрерге ийттер ле ак-кийиктер азырап жат. 4) Колхозчылар колхозтын жуунына мени кычырды. 5) Үренчиктер отургускан агаштарын кичееп өскүрүп турды. 6) Ишмекчилер алынган молжузын бүдүрүп салды. 7) Студенттер энгирде лекцияга бардылар. 8) Кайчы Алтайдын тууларын чүмдеп кайлады. 9) Колхозтын малчылары малга жылу кышту белетегиледи. 10) Фотограф стадиондо футболисттерди фотографировать этти. 11) Жаскы экзаменди үренчиктер жакшы божотты. 12) Келген журналды улуска кычырып бер. 13) Нөкөримненг письмо келди. 14) Колхозтын председатели библиотекага керектү бичиктер садып алды.

58 таскаду. Точкалардын ордына шүүлте аайынча допльнениелер тургузуп, эрмектерди бичип алаар.

1. Журукчы ... журап жат. 2. Үренчиктер ... бодоп, ... бичип жат. 3. Адам ... кычырып жат. 4. Кызычак ... сугарат. 5. Ончолоры ... угуп отурды. 6. Күннин чогы ... жылыдып жат. 7. Колхозчылар бийик түжүмдү ... жуунатты.

59 таскаду. Точкалардын ордына кубулткыштын кожулталарын кожуп, эрмектерди бичип алаар.

Көргүзү: *Үредүде сондоп турган балдар... болуш жетирерге жөптөштис.* — *Үредүде сондоп турган балдарга болуш жетирерге жөптөштис.*

1) Озочылдар... сый берди. 2) Бистин колхоз жылкы мал... жакшы одорлор... тургусты. 3) Уулы адазы... жүзүндеш. 4) Столдын жанында отургандар... жууктап келдим. 5) Депутаттар Москва... сессия... баргылады. 6) Ырысту, жайым жүрүм... биске улу Коммунистический партия төзөбөн. 7) Эртен мен сен... ойгозып ийерим. 8) Алты эки... артканы жок үлелип жат.

17 §. Жартаачы.

Эрмектин эчени члени предметтин темдегин көргүзүп, **кандый? кемнин? кажы? канча? канчазынчы?** деген сурактарга каруу бергенде, жартаачы деп адалып жат.

Жартаачы качан да болзо адалгышка баштанып жат, темдек-тезе: 1) **Кара** кишти өлтүрүп, **кару** баламды оройын. (Улаг.)

2) **Бис** оморды **учинчи** күй сагып турус.

Жартаачы куучын-эрмектин мыңдый бөлүктөрүлө айдылар:

1) Жарталгышла: 1) **Жакшы** кижси. 2) **Жараш** жерлер.

3) **Кен** тон. 4) Агаштын **сары** жалбырактары түжүп турды.

2) Жарталгыштын учурин алынган адалгышла: 1) **Алтын** жүстүк. 2) **Мөнүн** акча. 3) **Лес** чөйгөн. 4) **Таш** тура.

3) Орус тилден кирген жарталгышла: **Городской** мылча.

2) **Колхозный** саду. 3) **Физкультурный** парад. 4) **Военный** академия.

4) Энчилеечи кубулткышта турган адалгышла: 1) **Балдардын** ойыны башталды. 2) **Таайымнын** ады жорго.

3) **Колхозтын** жери элбек.

5) Тооломолу: 1) **Бис** школдо **алтынчы** жыл үренип жадыс.

2) Ой **учинчи** часка барып жат.

6) Көргүзүлү солумала: **Бу** кижси — герой.

7) Эренисле: 1) **Кызарган** жишлектер каа-жаа туштап турды. 2) **Иштейтен** улус ончозы једип келди. 3) **Үренетен** балдар школго келди.

60 таскаду. Эрмектерди бичип алаар. Жартаачынын ла ого жартадып турган юстин алдына чийү тартыгар.

1) Суунын ол јанында талтардын эткени угулып турды. 2) Түшкен жалбырактарды салкын учуртып апарды. 3) Карындажымнын алты јажы толгон. 4) Сыйынымнын бичиги столдын үстүндө јатты. 5) Ол чепкен тонду болды. 6) Онын бичигинин эн артык јерлери улуска сүреен јарады. 7) Бу жыл аштын түжүми јакшы болгон. 8) Өткөн жылда менин яблоняларым баштап ла чечектеди. 9) Јажарган јаландар ыраактан көрүнип турды. 10) Чөлдөрдin ээзи — мен. 11) Алтайдын туулары сүреен јараш.

61 таскаду. Эрмектерди бичип турала, скобкадагы сурактардын ордына керектү жартаачылар тургузып тураар.

1) Тенериде (кандый?) булут көрүнип турды. 2) Станцияга (кандый?) поезд једип келди. 3) Бүгүн октябрьдын (кажы?) күни. 4) (Кемнин?) уулы—инженер. 5) Школдын библиотекасында (канча?) том бичик бар. 6) (Кандый?) салкын теримди кургадат. 7) Кардын үстүндө (кемнин?) изи јарт билдирип турды. 8) (Канча?) јашту балдар башталкы класста үренип јат.

62 таскаду. Бу үзүктү бичип алаар. Точкалардын ордына жетпес жартаачыларды алдында берилген сөстөрдөн талдап, келиштире кожуп тургузаар.

... сынду, чала сырсак бүдүмдү, он жашту, кара татарга жүзүндөш кызычак жүгүрүп келди. Онын ... көзи жарык, чырайы ... болгон. Кийген чамчазы... жөндү, жерге жетире ... штанду. Чамчазы эдегинде ле жөнгинде ... бөстөн эткен бөлжилү. Будына кийгени — башмак, онын үстүнө база бир ... өдүк кийилген. Мойынында бежен акчалардан эткен ... жинжи.

(Л. Толстой. «Кавказский пленник».)

Керектү сөстөр: *бийик, кара, жараш, узун, элбек, кызыл, кайкамчылу, жылтыркай.*

63 таскаду. Точкалардын ордына керектү кожулталар тургузуп, бичип алаар. Жартаачы куучын-эрмектин кандый бөлүктөриле айдылып турганын жартап береер.

Көргүзү: *Бистин артиллеристтердин чечен адыжынан өштүнүн автомашиназы күйе берди.*

1) Бис... артиллеристтер... чечен адыжынан өштү... автомашиназы күйе бер... 2) Онын айылы агаш... аразында тур... 3) От... күндөр... эске алындыс. 4) Жажар... жалан көрүнө берди. 5) Бу бала — үч жыл... туркунына отличник. 6) Бу жер... көп кайын агаш өзөтөн болгон. 7) Менин таныштарым мында он жыл журтап жат. 8) Төрөл Алтайым күннин күнге жаранып өзөт. 9) Жаанам... чөрчөктөри меге сүреен жарап турды. 10) Оңдо он бир жаш... сыйыны ла сегис жаш... карындажы бар болгон.

18 §. Жөмөлтө.

Адалгыштарла айдылган жартаачы жөмөлтө деп адалып жат, темдектезе: 1) *Герой-лётчик* жакылтазын айдары жок жакшы бүдүрүп салды. 2) *Агроном* Берегошев колхозто узактан бери иштеп жат.

Жартаачынын ла жөмөлтөнүн бир башказы бар: жартаачы предметтин аңылу бүдүмин жартап, онын аңылу темдегин көргүзүп жат, темдектезе: 1) *Соок* сууны жылыдып ийер. 2) *Кожончы* Кыдыева театрда иштеп жат. Жөмөлтө дөзе предметти жаңыс жаңынан жартап, ол ок өйдө ого өскө ат берип жат, темдектезе: 1) *Айу-өрөкөн* амырап жатты. 2) *Шофёр* Тарбаганов машиназын сүреен жакшы кичееп жат.

Кижинин адын адаган өс адалгышла *колболышканда*, жөмөлтө текши адалгышла адапар, темдектезе: 1) *Качы* Юдакова протокол бичип отурды. 2) *Агроном* Бельчиков жалаңда жүрди. 3) *Үредүчи* Модоров школдо одус жыл иштеген.

Жөмөлтө жаңыс та адалгышты жартап турар эмес, жүзүннүн солумазын да жартаар. 1) *Бисти, советский балдарды, сүйүн-*

чилү ой сакып јат. 2) Бис, **карган улус**, јашөскүримди көрүп, сүйүнип јадыс.

Јөмөлтө кандый ла өзүмдердин бүдүмин, андардын, улустын угын, јажын, иштейтен ижин көргүзип јат, темдектезе: 1) *Анчыны сезип, тјлкү-кулугур* кача берди. 2) *Аштаган тјлкү-кудагай* садка кирип келди. (Кр.) 3) *Кергилов-тракторист* нормадын ажыра бүдүрөт.

19 §. Јөмөлтөдө токтой түжетен темдектер.

1. Јөмөлтө лө јарталып турган сөс экилезди текши адалгышла айдылза, олор бой-бойына чийүчөк ажыра кожулып јат, темдектезе: 1) *Ишмекчи-мергендүчи*. 2) *Кулугур-тјлкү*. 3) *Телефон-автомат*.

2. Јөмөлтө өс адалгышла айдылганда, чийүчөк тургузылбай јат, темдектезе: 1) *Омск* станция. 2) *Горно - Алтайск* город. 3) *Кадын* суу.

3. Алтай тилде кезик аразында јөмөлтөлөр јарталып турган сөстөргө деп ле деген колбууштар ажыра кожулып јат, темдектезе: 1) *Санабай* деген үрөнчик — школдын отличниги. 2) *Баку* деп город — *Азербайджанский республиканын* төс города.

Деп ле деген колбуушту јөмөлтөлөрдө тире тургузылбай јат, темдектезе: Ол Павленконын *„Ырыс“* деген бичигин кычырып отурды.

4. Јөмөлтө 1-кы жүзүннин көп тоонын солумазын јартаза, оны запятойло бөлип јат. Темдектезе: *Бис, артиллеристтер, орудиянын* јанында шакпырап турдыс. (Л. Т.) *Бис, үрөнчиктер, үредүнн* кемин бийик көдүрерис!

Газеттердин, журналдардын, литературный произведение-лердин, колхозтордын ла өскөзинин адын адап турган јөмөлтө јаан буквадан бичилип, кавычкаларда алынар, темдектезе: *„Пионерская правда“* газет, *„Коммунист“* журнал, *„Кадын“* деп үлгер, *„Победа“* машина, *„Кызыл чолмон“* колхоз.

64 таскаду. Эрмектерди кычырып алала, јөмөлтөлөрдө көргүзип береер. Чийүчөктердин бичилер аайын јартап айдып береер.

1) *Кадын суу* — сүрекей чакпынду суу. 2) *«Алтайдын чолмоны»* газетти бис күнүн кычырып јадыс. 3) Мен телефон-автоматла куучындадым. 4) Курсакта аңылу немелер—витаминдер бар. 5) Доярка келиндер ак халаттарын кийгилеп алып, уйларын саай бердилер. 6) Совхозко јангы агроном-зоотехник келди. 7) Баарчык-кожончы уйазын кичееп јазады. 8) Мере молния-телеграмма келди. 9) Станция Новосибирск — јаан станция. 10) Бис *«Туба»* деген поэманы јилбиркеп кычырганыс. 11) *Үрөнчиктер-пионерлер* Лениннин памятнигине чечектер экелип тургулайт.

65 таскаду. Эрмектерди бичип алаар. Керектү жерлерде чийүчектер, кавычкалар тургузаар.

1) Бис Пионерская правда деп газетти алып турус. 2) Бистин чындык нажыларыска куштарга килемжи јетиреликтер. 3) Бистин јуртка кинопередвижка, вагон мылча, вагон библиотека келди. 4) Уредүчи Кайгина бисти орус тилге үредип јат. 5) Тана эјем колхозтын председатели болуп јат. 6) Бороңот јиилек ташту јерде јакшы өзөт. 7) Сондобосов шофёр эртен тура Горно-Алтайск городко јуре берди. 8) Ол тушта старшина Егоров разведкада болды. 9) Мен А. М. Горькийдин «Бала ту-жы» деп бичигин сүреен јилбиркеп кычырдым.

66 таскаду. Скобкада берилген сөстөрдү өс адалгыштарга кожуп, эрмектер бүдүрип бичип алаар. Скобкадагы сөстөргө учурына келиштире керектү кожолта кожыгар, јөмөлтө сөстөрдиг алдына чийү тартыгар.

Көргүзү: Бис «Бежинниң јаланы» (деп куучын...) кычырдыс. — Бис «Бежинниң јаланы» деп куучынды кычырдыс.

1) «Пионерская правда» (газет...) балдардын ойынын өткү-рер керегинде јилбүлү статья базылды. 2) «Евгений Онегин» (деп опера...) радио ажыра берилген. 3) Чайковский (композитор...) музыкасын бис сүүп јадыс. 4) М. Ю. Лермонтовтын «Качкын» (деп поэма...) урокто кычырдыс. 5) Чагат-Строев-тин «Ленинниң јогына» (үлгер...) эске алынып үрендис. 6) П. Кучияктын «Чейнеш» (деп пьеса...) театрда тургустылар.

67 таскаду. Бичинирде карарта базылган адалгыштарга скобкада тур-ган сөстөрдиг учурына келиштире керектү адалгыштар кожуп тураар. Бичинир тушта керектү јерге чийүчектерди тургузып, јөмөлтөнниң алдына чийү тар-тыгар.

1) Олор улу орус поэттин ... (өбөкөзи) алтай тилге көчүр-ген үлгерлерин кычырып турды. 2) Мен ... (газеттин ады) алып јадым. 3) Ол А. М. Горькийдин ... (романынын ады) көчүрип стурды. 4) Бис алтай поэттин ... (ады-јолы) үлгерлерин сүүп јадыс. 5) Магазинде бир канча ... (автоматический иштеп тур-ган) телефон тургузылган.

20 §. Айалга. Айалгалардын бүдүми.

Эрмектин эчени члендери болуп, эдилгенин јерин, ойин, шыл-тагын, амадузын көргүзип, эдилге канайда эдилип турганын темдектеп турган сөстөр айалгалар деп адалып јат, темдектезе: 1) *Площадкада* бис волейбол ойнодыс. (Кайда?) 2) *Айлан-дыра* күйктер этти. (Кайда?) 3) Балдар *агаш аразына* кирди. (Кайдаар?) 4) *Төмөртинен* кожон угулат. (Кайдан?) 5) *Јай-гыда* бис колхозтын ижине болуजारыс. (Качан?) 6) Балдар *кииеенип* иштегилейт. (Канайын?)

Айалгалар јаантайын глаголдорго баштанып јат. Учуры ја-
нынан айалгалар мындый группаларга бөлинип јат: а) јерин
көргүзөр айалга; б) өйин көргүзөр айалга; в) шыл-
тагын көргүзөр айалга; г) амадузын көргүзөр
айалга; д) эдилгенин өдүп турган аайын көргү-
зөр айалга.

21 §. Јерин көргүзөр айалга.

Јерин көргүзөр айалгалар эдилге кайдаар ууланып јатка-
нын ла эдилгенин өдүп турган јерин көргүзүп, кайда? кай-
даар? кайдан? деген сурактарга каруу берип јат, темдекте-
зе: 1) *Ол школдо үренип јат.* (Кайда?—Школдо.) 2) *Космо-
навттар космоско учуп, Төрөлистин магын јарлап туру.* (Кай-
даар?—Космоско.) 3) *Карындажым Казахстаннан келди.*
(Кайдан?—Казахстаннан.)

Јерин көргүзөр айалгалар адалгыштарла, улантылу адал-
гыштарла, кубулбастарла айдылар, темдектезе: 1) *Уч уулчак
көл јаар ууланып басты.* (Кайдаар?—Көл јаар.) 2) *Сол ја-
нынан табыш угулды.* (Кайдан?—Сол јанынан.) 3) *Ыраак-
тан јиштердин кожоны угулат.* (Кайдан?—Ыраактан.)

68 таскаду. Скобкадагы сурактардын ордына јерин көргүзөр айал-
галарды тургузып бичип алаар. Айалгалар куучын-эрмектинг кандый бөлүк-
териле айдылып турганын куучындап береер.

1. (Кайдан?) балдардын омок үндери угулды. 2. Кучкаш-
тар (кайдан?) учуп чыкты. 3. (Кайда?) толтыра улус отурды.
4. (Кайдан?) кун чыгып турды. 5. Бис (кайдаар?) ууланып
јорттыс. 6. (Кайда?) көп балдар ойноп турды. 7. (Кайдан?)
көрүк чыга конды. 8. Корабль (кайдаар?) ууланып браатты.

22 §. Өйин көргүзөр айалга.

Өйин көргүзөр айалга эдилгенин өдүп турган өйин көргү-
зүп, качан? качаннан бери? качанга јетире? канча
кире узак? деген сурактарга каруу берип јат, темдектезе:
1) *Эртен турадан ала бис јорукка белетенип турус.* 2) *Онон
бери бир жыл өттү.* 3) *Кече адам Кош-Агаштан јанып келди.*

Өйин көргүзөр айалгалар улантылу адалгыштарла, кубул-
бастарла база ылганаачыларла айдылар, темдектезе: 1) *Кече-
ден бери балдар кырада иштеп јат.* 2) *Олор тун киргенче
иштедилер.* 3) *Эки частын туркунына концерт өттү.*

69 таскаду. Кычырала, өйин көргүзөр айалгаларды таап, ого сурак
тургузаар.

1) Түнде Метелица кайуга барган. Партизанский отрядта
оны эртен турадан ала энирге јетире сакыгандар. (Фад.)

2) Пионерлер күнүн ле энирде фермада уй саачыларга болу-
жып жат. 3) Алтай улус удааннан бери мал өскүрүп жат. 4) Кол-
хозчылар ижин энирге жетире божодып салды. 5) Энези балазы-
нан жаантайын письмо алып туру.

23 §. Шылтагын көргүзөр айалга.

Шылтагын көргүзөр айалгалар эдилгенин өдүп турган шыл-
тагын көргүзүп, ненин учун? неден улам? деген сурак-
тарга жаруу берип жат.

Шылтагын көргүзөр айалгалар улантылу солумаларла,
эренистерле, кубулбастарла, ылганаачыларла айдылар, тем-
дектезе: 1) *Сега болуп келдим.* 2) *Совет жан болгонынан бис*
ырысту. 3) *Арыганымнан* буттарым тыкыражып турды.
4) *Сенин учун* бис те барып болбодыс. 5) *Сүүнгенимнен* мен
бир де сөс айдып болбодым.

70 таскаду. Скобкаларда берилген сөстөрдү шылтагын көргүзөр
айалгалар эдип кубултып, бичип алаар. Айалгалар куучын-эрмектин кандый
бөлүгиле айдылганын жаттап береер.

1) Изүү чай (*ич*) терлей бердим. 2) Жадып (*кычырган*) кижинин
көзи үрелип жат. 3) Ол меге (*өчбөш*) келбеди. 4) Жааш
(*жааган*) огородтын ажы жаранып өсти. 4) Онон тын (*ачын*)
чыдабай, шили көзүн ташка оодо сокты, шили көстүн оодыкта-
ры шыңыражып, чачыла берди. (*Кр.*) 6) Ырысту (*болгон*) жыр-
гап жадыс.

24 §. *Аматузун* Шылтагын көргүзөр айалга.

Аматузун көргүзөр айалга эдилге не керектү өдүп турганын
көргүзүп, неге? не керектү? деген сурактарга жаруу берип
жат, темдектезе: 1) *Бис үрөнерге* келдис. 2) *Библиотекадан*
бирик аларга келдис.

71 таскаду. Точкалардын ордына аматузун көргүзөр айалгаларды
тургузуп, эрмектерди бичип алаар. Айалгалардын алдына чийү тартып, неде
айдылып турганын жаттап береер.

1) *Аңчылар тайга жаар ... баргылады.* 2) Делегаттарды ...
көп улус жуулыжып келди. 3) Эртен бис ... барарыс. 4) Ором-
дорло Слонды ... јединди. 5) Колхозчылар городко артык аш-
курсагын ... экелди. 6) Нөкөрим менле ... келип жүрди. 7) Уй ...
кызычак энезинен үренип алды.

Керектү сөстөр: *жилектеп, андаарга, көргүзөргө, уткыырга, садар-
га, саарга, туштажарга, сураарга.*

25 §. Эдилгенин өдүп турган аайын көргүзөр айалга.

Эдилгенин өдүп турган аайын көргүзөр айалга эдилге канайда өдүп турганын көргүзүп, канайда? канайып? деген сурактарга каруу берип жат, темдектезе: 1) *Күн тын изип турды.* 2) *Ол тан атту келди.* 3) *Кызычак жакшы кычырып турды.*

Эдилгенин аайын көргүзөр айалгалар глаголго баштанып турар. Олор жарталгыштарга да, кубулбастарга да баштанып, качествонун кемин көргүзүп жат, темдектезе: *Петя сүреен жакшы бичик кычырды. Ол жылбүлү куучындады. Балдар сүрекей узак жыгылады.*

Эдилгенин аайын көргүзөр айалгалар косвенный кубулткыштарга турган адалгыштарла, кубулбастарла, ылганаачыларла айдылып турар.

А жару: Эдилгенин өдүп турган аайын көргүзөр айалгалар *-дый, -дий, чылап-чылап, болуп, ошкош* деген улантыларла колболышкан адалгыштарла да айдылар, темдектезе: 1) *Бала чылап, ыйлап отурды.* Канайып? — *Бала чылап.* 2) *Жес ошкош, саргара берди.* Канайып? — *Жес ошкош.*

72 таскаду. Эдилгенин өдүп турган аайын көргүзөр айалгаларды баштанып турган көстөриле кожо тексттең чыгара бичип алаар.

Көргүзү. *Жараштыра жунадып салды. Жарт, жакшы кычырып берди.*

1) Кызычактар класстын ичин жараштыра жунадып салды. 2) Уулчак үлгерди жарт, жакшы кычырып берди. 3) Машина октый, түргөн браатты. 4) Көнөктөн суу төгүлүп тургандый, жанмыр жаады. 5) Кара суулар табыштанып агып жат. 6) Өрөртөн мотордын тын күүлегени угулуп турды. 7) Жаңы жылды бис сүүнчилү уткыдыс. 8) Бистин жаныста турган саста куу деп куш уйалап, жайлап турат.

73 таскаду. Берилген айалгаларды тузаланып, эрмектер бүдүрүп бичигер.

Көргүзү: *Бис агаш аразында кандык казып жүрдис.*

Агаш аразында, билбезинен, жылаңаш, жойу, манла, көлдин жаказында, таскактын алдында, бөрүк жокко, тегериде, өрөртөн, жиилектеп, жыгылаарга, ойноорго, тут күнде, кулагына жетире, от чылап, көнжөрө, деремнеден, городко, тан атту, желип.

74 таскаду. Эрмектерди бичип алаар. Айалгалар кандый кубулткыштын сурагына каруу берип, куучын-эрмектин кандый бөлүгиле айдылып турганын жартагар.

1) Трубалардан ыш каа-жаа жайылып турды. 2) Устүнен төмөн күннинг чогы урулуп турды. 3) Ол ок өйдө айландыра тымык турды. 4) Эртең тура мен ферма жаар брааткам. 5) Жалбырап турган одулар ыраактан жүрүнип турды. 6) Жол сол жаны жаар бурылды. 7) Олор унчукпай ла иштенип турды.

75 таскаду. Јерин, ѳйин, шылтагын, эдилгенин ѳдѳп турган аайын кѳргѳзер айалгаларды тузаланып, «*Фермада иштегенис*» эмезе «*Олѳн ижинде турушканыс*» деп кичинек куучын бичип алаар.

76 таскаду. Скобкадагы сурактардын ордына керектѳ айалгаларды тургузып, эрмектерди бичийле, эрмектин члендери јанынан ылгап береер.

1. (К а й д а а р?) барган делегаттар ончозы јанып келди. 2. Бистинг (к а й д а?) ончо улус тен праводу. 3. Алѳша (не-ден улам?) походко барбаган. 4. Јуунда улус бастыра иш керегинде (к а н а й д а?) куучындажып алды. 5. Африканын албатылары јайымы учун (к а ч а н н а н б е р и?) тартышкан. 6. Мен (к а й д а н? не керектѳ?) келдим. 7. Ѱредѳзин бо-жоткон балдар (к а ч а н?) јанар.

Керектѳ сѳстѳр: *узактан бери, орооныста, Москвага, чочыган бой-ынча, кыскарта, удебас, ѳренерге, колхозымнан.*

26 §. Тѳс лѳ эчени члендердин тегин эрмектин ичинде турар јери.

Синтаксис јанынан алтай тилде эрмектин члендеринин ту-рар јери орус тилдийиненг чек башка болуп јат.

Орус тилде эрмектин члендеринин турар јери јайым: баш-таачы айдылаачынын алдында да, кийининде де турар.

Алтай тилде дезе кенгитпеген тегин эрмекте баштаачынын ла айдылаачынын турар јери јаантайын јангыс болор: баштаачы айдылаачыдан озо турар, темдектезе: *Чечектер ѳзѳн јат.*

Кенгиткен эрмекте јартаачынын, дополнениенин ле айалга-нын турар јери мындый: ѳйин ле јерин кѳргѳзер айалгалар эр-мектин бажында туратан, олордын кийининен баштаачыны јар-тап турган јартаачылар туруп јат, оны ээчий баштаачы бойы, баштаачынын кийининде айдылаачыны јартап турган сѳстѳр турар, эрмектин сырагай ла учында айдылаачы турар, темдек-тезе: *Јаланда јараш чечектер, кебис чилеп, јайылып, ѳзѳн јат.* (Бу эрмекте *јаланда* деген сѳс — јерин кѳргѳзер айалга; *јараш* деген сѳс — баштаачынын јартаачызы; *чечектер* деген сѳс — баштаачызы; *кебис чилеп, јайылып* деген сѳстѳр — эдилгенин ѳдѳп турган аайын кѳргѳзер айалга; *ѳзѳн јат* деген сѳс — айды-лаачызы.)

Эрмекте эчени члендердин турган јерин солып ийзе, эрмек-тин учуры кубула берер.

77 таскаду. Берилген эрмектерге скобкада турган сѳстѳрди кожуп, эрмектерди кенидип, бичип алаар.

Кѳргѳзѳ. *Кѳн чыгып турды (јаркынду, јараш).* — *Јаркынду кѳн јараш чыгып турды.*

1) *Кѳн чыгып турды (јаркынду, јараш).* 2) *Кушкаштар учуп келди (јѳзѳн-јѳѳр, кожсончы).* 3) *Ѱренчиктер ѳренип турды (кѳн,*

јакишы). 4) Агаштар өзүп турды (тайга, карагай, тыт). 5) Пастух айдап апарды (мал, эртен тура эрте, менден).

78 таскаду. Берилген эрмектердин жартаачы сөстөрүнүн жерин солып, экинчи эрмектер бүдүрүп салаар. Эрмектердин учуры канайып кубула берди, аярып көрөлө, айдып береер.

Көргүзү. *Jaан туранын көзнөгү ачык турды. — Туранын jaан көзнөгү ачык турды.*

1) Ырысту балдар ойноп, жыргап отурды. 2) Унгүр кожон жайылып турды. 3) Кызыл платтын чачактары түрүлүп калды. 4) Жараш кожончы кушкаштын үни агаш аразында жайылып турды.

79 таскаду. Кажы ла бөлүктө бир канча сөстөр берилген. Ол сөстөрдү ылгап, төс лө эчени члендерин таап алала, учурына келиштире бүткүл эрмектер бүдүрүп салаар.

Көргүзү. *Јалбак, јстјнде, арчып, балык, таадам, таштын, отурды. Таадам јалбак таштын јстјнде балык арчып отурды.*

1) Кожо, көп жылдар, балыктап, бери, жүргенимнен, таадамла, өтти, мен.

2) Обөгөн, кече, энгирде, јилбүлү, биске, карган, айткан, чөрчөк.

3) Чоокыр-боро, сүүнчилү кожондоп, кушкаш, учуп жүрди.

УКТАШ ЧЛЕНДУ ЭРМЕКТЕР.

27 §. Укташ члендү эрмектер керегинде текши айдылганы.

Эрмектин члендери түнгөй сурактарга каруу берип, жаңыс сөскө баштанып турганда, оорды укташ члендер деп адап јат.

Укташ члендер бой-бойыла табышканду колбоочыла биригип јат, темдектезе: 1) *Кече Серёжа ла* Галя фермада кожо иштеди. 2) *Күн јаркынду изип, карды кайылтып ла* јерди эркелеп турды.

Колбоочы јокко колболгон укташ члендер үнле (интонацияла) темдектелип јат, темдектезе: 1) *Бастыра јанынан каткы, кожон, јыргал угулып турды.* 2) *Кейде карлагаштын, јренчинин, өскө дө кушкаштардын учуп јатканы көрјнет.*

Эрмектин укташ члендери жаңыс кеберде турган куучын-эрмектин бөлүктөриле айдылып јат, темдектезе: 1) *Этти, сүтти, терени* бис малдан алып јадыс. 2) *Энези балазын эркелеп, окшоп, кушактап* турды.

Укташ члендер тенг учурлу болуп биригип јат: укташ айдылаачылар баштаачыла јөпсинген колбуу ажыра биригип колбөлжат, укташ эчени члендер дезе төс сөстөрдөн камаанду бо-

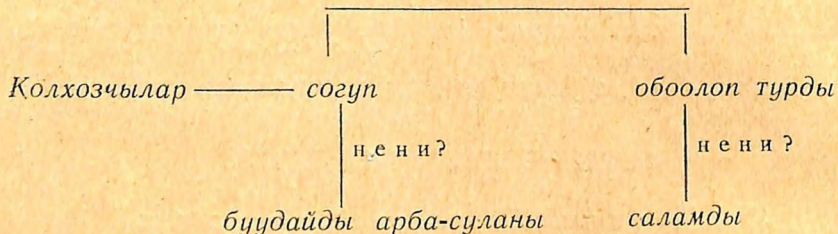
луп јат, темдектезе: *Чайла кожо котлет, јымыртка, сарју, мөт әкелип берди.*

Укташ члендер бойлоры алдынан јартаачы сѳстѳ де болор, темдектезе: *Ончозы сѳѳнчилѳ тѳѳмежип, омок каткырыжып турды.*

Укташ члендер эрмек ичинде канча-канча рядту болор, темдектезе: *Колхозчылар буудайды, арба-суланы согуп, саламды обоолоп турды.*

Бү эрмек схема аайынча мынайда көргүзүлүп жат:

80 таскаду. Примерлерди бичип турала, кажы ла укташ членге сурак тургузып, куучын-эрмектин кандый бөлүгиле айдылып турганын сөстүн үстүнө темдектеп салаар.

1) Деремненин алтыгы жанында, биске бир төртөн жашту, бийик сынду, кажайып брааткан башту киж и једижип алды. 2) Калиныч јаантайын кожондоп, ары-бери сүүнчилү көрүп туратан. 3) Ол узун чичке тайагына тайанып, јаан алтап, араай базып жүретен. 4) Туранын бозогозында мени тас башту, јабыс сынду, жоон сөөктү карган өбөгөн уткыды.

81 таскаду. Бу эрмектердинг укташ члендери эрмектинг кандый члендери болуп турганын айдып береер.

1) Полкто мылтыктын табыжы, түймеен, кыйгы угулуп турды. 2) Физкультурала заниматься эткен кижиниг балтырлары өзүп, жооноп, тыгып турат. 3) Жерде куйун айланып, эбирилип, куйулып, не ле немени учуртып турды. 4) Онын эрмеги акту жүрегинен чыккан чындык, ийделү, ару болды. 5) Жалангын кызыл, көк, сары, ак чечектери ыраактан сүрөөн жараш көрүнөт. 6) Кыштын ак кебизи жалаңдарды, жуукаларды ла чөлдөрдү жаап салды. 7) Волгада, Дондо, Крымда, Туркменияда, Си-

бирьде коммунизмнин жаан стройкалары өдүп жат. 8) Күскиде өзүмдердин жалбырактары саргарып, кургап, жерге түжүп турат. 9) Тургенев, Толстой, Чехов ло Чернышевский — улу орус писательдер.

82 таскаду. Берген эрмектердин карарта базылган сөстөрине, көп точкалардын ордына, келиштире укташ члендер кожуп, эрмектерди кенгидип салаар.

Көргүзү. *Жаланда от-чечектер, ... , ... өзүп турды. Жаланда от-чечектер, ай-чечектер, күйк-таман чечектер өзүп турды.*

1) Түн карануй, ... , ... болгон. 2) Балдар жаан чортон, ... , ... тудуп алды. 3) Ару суунун үстүнче суугуштар, ... , ... жүзүп турды. 4) Бис байрамды сүйүнчилү, ... , ... өткүрдис. 5) Яблонялар, ... , ... , ... чечектеп турды. 6) Тайгада жүзүн-жүүр агаштар, ... , ... , ... , ... оролыжып өсти.

28 §. Укташ члендерди бириктиретен колбоочылар.

Укташ члендерди бириктиретен колбоочылар үч группага бөлинип жат: а) бириктиретен колбоочылар, б) үлештиретен колбоочылар, в) удурлаштыратан колбоочылар.

Бириктиретен *ла-ле, ло-лө, да-де, до-дө, та-те, то-тө* колбоочылар бойынын ортозында база бөлинип жат: *ла* деген колбоочы эки укташ членди бириктирип турар, темдектезе: *Кырлар ла жалаңдар туманга бүркөлип калган турды.* Эмезе бир канча тоололып турган укташ члендердин божодо айдылганын көргүзүп турар, темдектезе: *Кырлар, жалаңдар, өзөктөр лө журттар туманга бүркөлип калган турды.* Да деген колбоочы тоололып айткан кажы ла укташ членнин кийининде тургузылып жат, темдектезе: *Айландыра агац та, суу да көрүнбей турды.*

Үлештиретен *эмезе, та, бирде* деген колбоочылар укташ члендердин солынып турганын көргүзүп турар, темдектезе: 1) *Суунун агыны чырбаал эмезе тоормош агызат.* 2) *Ол бери та келер, та келбес.* 3) *Тенери бирде булуталып калар, бирде кенетийин айаза берер.*

Удурлаштыратан *је* деген колбоочы бир укташ членнин экинчизине удурлажып турганын көргүзүп жат, темдектезе: 1) *Суу терең эмес, је табышту, чакпынду болгон.* 2) *Күс соок то болзо, је айас.*

83 таскаду. Точкалардын ордына керектү буквалар тургузып, эрмектерди бичип алаар. Укташ члендерди темдектеп алаала, оларды бириктиретен колбоочылардын учурын жартап береер.

1) Азыйда агаш...у, таш...у Алтай...а күртүк ле такаа журтаган. 2) Тайгада жүзүн-жүүр ан...ар, куш...ар ла курт-конус...ар толо. 3) Изү ле тоозын, томонок ло чымын эмес бол...о, сени сүреен сүүр эдим, жай. (П.) 4) Чибиде, карагай да кыш...

ыда жажыл турар. 5) Сен де, мен де — ырыс...у жаңыс биленин балдары. 6) Сад...ан табыш, куучын ла кожон угулып тур...ы. 7) Аяс тенгери, эртен турадагы эзин, ару кей ле кушкаш...ар...ын кожонгы жүрегим...и сүүндирип турды.

84 таскаду. Точкалардың ордына учуры аайынча керектү колбоочылар тургузып, эрмектерди бичип алаар.

1) Баазы жеңил товар городко ..., деремнеге ... керек. 2) Заводко одын ... ,таш көмүр ... керектү. 3) Ол кижиге керсү де болзо, ... кедер. 4) Уулым ... школго, ... пионерский клубка барды, көрбөй калдым. 5) Мен ... Крымга жүре берерим, ... Алтайдын тайгаларына барып алала, тыштанарым. 6) Социалистический мөрөйдө дояркалар ..., малчылар ... туружып жат. 7) Жакыган неменди мен ... табарым, ... таппазым. 8) Сүт, эт ... каймак — көп белокту курсак. 9) Бистинг городто орус ..., алтай ..., украин ..., казах ... улус журтап жат.

85 таскаду. Једикпес укташ члендерди ле керектү колбоочыларды кожуп, эрмектерди кенгидип салаар.

1. Бириктиретен колбоочыла:

1) Бистинг садта яблонялар, ..., ..., ... өзүп жат. 2) Биске көс жетпес буудайлу, ..., ..., ... јаландар көрүнүп келди. 3) Кайдаар ла көрзбг, айландыра карагайлар, ..., ..., ... көрүнүп турды. 4) Тенгериде ай ..., ..., ... көрүнбей турды.

2. Удурлаштыратан колбоочыла:

1) Бу көл јаан, 2) Ол араай бичип жат, 3) Митя ... бичип жат, ... сананып жат.

3. Улештиретен колбоочыла:

1) Ыраагында не де көрүне берди: ... чанак, ... машина. 2) Ол ... айткан, ... айтпаган. 3) Күн ... көрүне берет, ... булутла бөктөлө берет.

29 §. Колбоочыла бириктирген укташ члендердин ортозында токтой түжетен темдектер.

Удурлаштыратан је колбоочынын алдына запятой тургузылып жат, темдектезе: 1) *Күн чалып турды, је изитней турган.* 2) *Ол кичинек сынду, је чыйрак, јараш болгон.*

Бириктиретен да-та колбоочынын кийининде запятой тургузылып жат, темдектезе: *Јаланда ак та, кызыл да, сары да, көк тө чечектер өзүп жат.*

Улештиретен бирде, та колбоочылардын ортозына запятой тургузып жат, темдектезе: 1) *Бирде ол кунукчыл, бирде сүйүнчилү.* 2) *Салкын бирде ыйлап, бирде онтоп тургандый согуп турды.* 3) *Эжиктин јанында та мал, та кижиге токулдадып жүрди.*

Ла колбоочыла бириктирилген укташ члендердин ортозында запятой тургузылбай жат, темдектезе: 1) *Максим ле Сары-Баш*

якшы үренип турган. 2) Алтай ла орус албаты бирлик нак биледе журтап јат. 3) Пионерский комнатада балдар јурук јурап ла шахмат ойноп отурды.

Ла колбоочы укташ члендерди экиден бириктиргенде, заптой ол эки эжер укташ члендердин ортозында тургузылып јат, темдектезе: *Јаши ла салкын, јалкын ла кјкјрт бастыра тындуларды чочыдып турды.*

А јару: ла колбоочыны ла бөлүгөшле булгабас керек. Ла бөлүгөш эрмектин члендерин бириктирбей јат, ол жагыс ла сөстин учурин тыгыдып, толтырып јат, темдектезе: 1) *Беш ле кижи келди.* 2) *Ишти бјгјйн ле бјдјрип саларым.*

86 таскаду. Эрмектерди бичип, укташ члендерди келишкедий колбоочыларла бириктирип, керектү јерге заптойлорды тургузаар.

1) Јенил эзин салкын ... тыгып турды ... токтоп турды. 2) Айылдын ээзи мени ... гостиныйда ... залда конзын деген. 3) Қожон биске јадарга ... иштеерге ... болужып јат. 4) Јаскыда ак айулар кјнге јылынарга сүүп јат: озор ... тоштын үстјнде ... талайдын јарадында узак јадат. 5) Ол адазында јатты ... анда да токунап албай турды.

87 таскаду. Текстти бичип алаар. Керектү јерде заптойлорды тургузып тураар.

1) Бистин јашөскүримге техникумдардын вузтардын ла јүзјн-јүүр курстардын эжиктери ачык. 2) Бис тенистерде де талайларда да агын сууларда да көлдөрдө дө көп баалу балыктар өскүрип јадыс. 3) Советский школдын үренчиги математиканы да географияны да историяны да јакшы билер учурлу. 4) Бистин кийинисте та беш та јети кижи клеетти. 5) Онын ижи кјч је јилбүлү. 6) Балдар бирде фермага бирде јаланга барып иштеп турган. 7) Бистин шкодо алтай да орус та балдар үренип јат.

30 §. Укташ члендү эрмектерде бириктиреечи сөстөр.

Укташ члендерде бириктиреечи сөстөр бар болуп јат. Озор укташ члендердин алдында да, кийининде де туратан, темдектезе: 1) *Кенетийин оны. 3ы: агаштар да, јаландар да, буунгылар да — өнжзий берди.* 2) *Агаштын аразында да, кырларда да, талайлардын ла суулардын јанында — кайда ла карындаштар таап аларыс.* (Л.-К.)

Бириктиреечи сөстөр, укташ сөстөр чилеп, эрмектин члендери болуп јат: баштапкы эрмекте *ончозы* деген бириктиреечи сөс баштаачы болуп јат; экинчи эрмекте *кайда ла* — јерин көргүзетен айалга.

Бириктиреечи сөс болуп, көп сабазында, мындый солумалар

ла кубулбастар турар: ончозы, бастыразы, качан да, кайда ла.

Бириктиреечи сѳс укташ члендердѳн кийининде турганда, онын алдында тире тургузылып јат, темдектезе: Чибѳ, јойгон, карагај, мѳш, тыт — **бастыразы** Туулу Алтайдын јыштарында ѳзѳјп јат.

Укташ сѳстѳр бириктиреечи сѳстин кийининде туруп, эрмекти учына јетирбей турганда, олордын алдында эки точка, кийининде дезе тире тургузылып јат, темдектезе: **Јуунга келген улус**: пастухтар, зоотехниктер, бригадирлер, дояркалар — бойлорынын озочыл ченемелдери керегинде куучындадылар.

88 таскаду. Бириктиреечи сѳстѳрди ле укташ члендерди таап, тире ле эки точканын учурын јартап айдып береер.

1) Москванын площадьтарын, метронын станцияларын, музейлерин, театрларын — ончозын бис сѳреен јилбиркеп кѳрдис. 2) Бастыра беш уулчак: Федя, Павлуша, Илюша, Костя ла Ваня — одунын јанында отурды. (Т.) 3) Јайгыда агаштын аразында мындыј куштардын: кѳѳктин, талтардын, тоорчыктын — ѳни угулат. 4) Мен Кучияктын мындыј ѳлгерлерин: Кадын, Чамал, Анчы — јакшы билип јадым. 5) Эртен бис тѳртѳ: Ваня, Оля, Байрам ла мен — сѳттоварный фермада практика иш ѳткѳрерис. 6) Бис коммунизмнин улу стройкалары ѳдѳп турган јерлерге: Обский, Братский ле Енисейский ГЭС-терге — экскурсияга барып келдис. 7) Кенетийин ончозы: агаш аразы да, буунтылар да, чѳлдѳр дѳ — ѳнгжий берди. 8) Ак талайда, Балтийский, Азовский ле Каспийский талайларда, анайда ок мындыј сууларда: Волгада, Уралда, Дондо, Кадында, Обѳто, Енисейде — балык сѳреен кѳп. 9) Турналар, баарчыктар, таандар, карлагаштар, ѳренчилер — ончозы кеткин куштар.

89 таскаду. Бѳрилген группа сѳстѳргѳ бириктиреечи сѳстѳр таап, бичип алаар.

Кѳргѳзѳ. Тоорчык, кара баарчык ла талан-келег — ончозы кожончы кушкаштар. Стол, стул, диван, орын — мебель.

1) Чымын, томонок, кѳбѳлѳк, конус, кѳгѳѳн, салја ... 2) Орустар, алтайлар, казахтар, армяндар, татарлар, украиндер ... 3) Кадын, Бий суу, Лена, Енисей, Ангара ... 4) Ручка, перо, карандаш ... 5) Европа, Азия, Африка, Америка, Австралия ... 6) Стол, стул, диван, орын ...

90 таскаду. Бичип турала, божодылган бириктиреечи сѳстѳрди эрмекке желиштире кожуп, эки точка ла тире тургузып тураар.

Кѳргѳзѳ. Јаскыда кѳлгѳ куу, кас ла суугуштар учуп келди. — Јаскыда кѳлгѳ мындыј куштар: куу, кас ла суугуштар — учуп келди.

1) Чечектелген јалангдардын ѳсгѳле адарулар, кѳбѳлѳктѳр лѳ кѳгѳѳндѳр учуп турды. 2) Фабрикада ла заводто, колхозто ло совхозто Иштин Геройлоры кѳп. 3) Темир јол ашты, таш кѳ-

мүрди, агашты, машиналарды тартып јат. 4) Темир јолдын ижи түште де, түнде де, изүде де, корон соокто до токтобой јат. 5) Кыраларда да, јаландарда да, садтарда да иштеп турган улус көрүнип турды.

91 таскаду. Бичигер. Бириктиреечи сөстөрдүн алдына эки чийү, укташ члендердин алдына бир чийү тартып, эрмектерди бичип алаар. Токтой түжеткен темдектерди тургузып салаар.

1) Јаскыда јаланг ижинде тракторлордын күркүрегени түште де түнде де айаста да јутта да качан да токтобой јат. 2) Алтайдын јаландарында жүзүн-јүүр чечектер күнгелди күүк таман чейне ле оноң до өскөзи јайгыда сүреен көп болот. 3) Суу да суунын јарады да боро булут та ончозы боро өн болуп биригип калды. 4) Бистинг классик писательдер Пушкин Гогсль Тургенев Толстой ончозы орус литературный тилдин өзүмин јаранды-рарга көп иштегендер. 5) Бу кыстың чырайы да базыды да керек десе үни де ончозы коо-јараш болгон. 6) Уйлар койлор эчкилер ончолоры айры туйгакту мал.

92 таскаду. Текстти кычырыгар. Озо баштап укташ баштаачылу, оноң укташ айдылаачылу, оноң укташ јартаачылу, дополненнелү, айалгалу эрмектерди талдап, бичип алаар. Токтой түжер темдектерин тургузып салаар.

Кызыл площадь. Удабас, он бир часта, Владимир Ильич Лениннинг Мавзолейи ачылар.

Јүзүн-јүүр государстволордын башкараачылары общественно-политический делегациялар Европаның Азиянын Африканың Американың ла Австралиянын атту-чуулу общественный деятельлери бастыра телекейдин ишкүчиле јаткандары Москвага келгенде, Лениннинг Мавзолейине кирип јат.

Мавзолейге күнүн ле ондор, јүстер, мундар тоолу орус украин казах якут монгол румын поляк чех корей оноң до өскө көп жүзүн-јүүр укту албаты келип јат. Ого кирип јаткан улустың учы-кыйузы јок. Олор колдорында чечектер венектор тудунып алган.

Јадын-јүрүмге тартыжуга јенүге јол көргүскен башчыны көрөргө улустың келип турганынан бери төртөн јылдан ажа берди.

Советский Союзтын кажы ла талазынан бастыра ороондордон келген ишкүчиле јаткандар Мавзолейге кирбегенче јангылабайт.

А. Абрамованың бичигени аайынча.

93 таскаду. Берилген сурактардын каруузын укташ члендү эрмектерле айдып береер.

1) Тайгада кандый өзүмдер өзүп јат? 2) Слердин јерде кандый мал өскүрип јат? 3) Малды неле азырап јат? 4) Класста кандый предметтер бар? 5) Туулу Алтайда кандый суулар агып јат? 6) Улус јайгыда кандый иш бүдүрип јат?

ЭРМЕКТИҢ ЧЛЕНДЕРИЛЕ КОЛБОШПОГОН СӨСТӨР.

31 §. Эрмектин члендери ле колбошпогон сөстөр керегинде текши билери.

Эрмектин бастыра члендери бой-бойыла колболыжып, сөс-колбуулар бүдүрүп жат. Же эрмектин ичинде бир де членле колболышпас, бир де сөс-колбууга кирбес сөстөр бар. Олор бастыра эрмектин учурына баштанып жат, темдектезе: *Балдар, мен Туулу Алтайдын тууларын сүйүп жадым.* Мында балдар деген сөс, эрмектин кандый да члениле колболышпай, бастыра эрмектин учурына баштанып жат.

Кандый да эрмектин члениле колболышпаган сөстөр: 1) кычыру сөстөр, 2) кириш сөстөр, 3) кыйгылулар ла 4) эрмек болуп айдылар „э-э“ ле „жок“ деген сөстөр болор.

32 §. Кычыру сөс.

Эрмекте куучындап турган кижиге өскө кижиге эмезе кандый бир предметке баштанып, онын адын адап турган сөсти кычыру сөс деп адап жат, темдектезе: 1) *Нөкөрлөр, бис слерле улу ойдо жүрттап жадыс!* (Н. О.) 2) *Бу иш, Ваня, сүргөн каруулу иш.* 3) *Слер бисти таныбай тураар ба, Павел Иванович?*

Кычыру сөс эрмектин бажында, ортозында ла учында турар.

Кычыру сөс эрмектин бажында турганда, онын кийининде запятой тургузылып жат; кычыру сөс тыг үнле айдымганда, кыйгылу темдек тургузылып жат, темдектезе: 1) *Пётр Иванович, аттар белен!* Эмезе: *Пётр Иванович!* Слер ойгонып келдеер бе? 2) *О Кадыным!* Сен менин төрөл суум: сенин жарадында менин бала тужым өтти.

Кычыру сөс эрмектин учында турганда, кычыру сөстинг алдына запятой тургузылып жат, учында дезе, эрмектин учурынан көрө, точка, суракту эмезе кыйгылу темдек тургузылып жат, темдектезе: 1) *Мен слерге бүдүйп жадым, таайым.* 2) *Сен не уйуктабай туруң, Оля?* 3) *Же база бир аяк мүн ичсен, карунажым*

Кычыру сөс эрмектин ортозында турганда, ол эки жанынан запятойло бөлинип жат, темдектезе: 1) *Сен, Сары-Кыс, нени эдиң туруң?* 2) *Сен, кызым, ол тушта бала болгон.*

Кычыру сөс жартаачы сөстү де болуп турар, темдектезе: *Слер, күндүлү Тана Меркешевна, бистин журтка качан келереер?*

Поэзияда кычыру сөс болуп тирү эмес те предмет турар, темдектезе: 1) *Чечектел, Совет жан, жайым журуминин төрөл жери!* (А. Сар.) 2) *Жакшы ба, таныш Чопов!* (П. К.) 3) *Жакшы болзын, амыр жалаңдар, слер, таныш кырлар, слер, жажыл агаштар!* (П.)

94 таскаду. Эрмектерди кычырып турала, кычыру сөстөрдү көргүзүп береер. Токтой түжетен темдектердин учурын жартап береер.

1) О Алтайым, төрөл Алтайым, сенин жаражыңды кандый сөслө айдайын? 2) О агару Төрөлим! Сени алкап, кандый жүрөк сүйүнбөс! (Жук.) 3) Сүйүнбө, менин најым, тегин жерге иженбе! (Кр.) 4) Сенле берижерге меге бош жок, күчүк! (Кр.) 5) Балам, сен менин ырызым! 6) О Алтын-Көл, жаражыңды алкап турум! 7) Яков, ол көжөгөнни ачсан да, најым. (Ч.)

95 таскаду. Эрмектерди кычырала, кычыру сөстү эрмектерди талдап бичип алаар. Токтой түжетен темдектерди тургузаар.

1) Петя кайдаар да жажынып калган. 2) Петя сен кайдаар жажынып калган? 3) Мен төрөл жеримди сүйүп жадым. 4) Мен сени төрөл жерим сүйүп жадым! 5) Пионерский оду жаркыңдалып күйүп тур! 6) Пионерский оду жаркыңдалып күйүп турды. 7) Бистин барабанщик озолоп базат. 8) Барабанщик озолоп бас!

96 таскаду. «Ленин керегинде» алтай албатынын чүмдеген үлгерлеринин үзүктөрүн кычырып, токой түжетен темдектердин учурын ажарып, үлгерлерди көгүскө алынып үренип алаар.

ЛЕНИН КЕРЕГИНДЕ АЛТАЙ АЛБАТЫНЫН ҮЛГЕРЛЕРИ.

1. Жоктуларды олјодон
Айрып чыгардын, Ленин!
Оштүлөрлө тартыжарга
Бисти үрөттин, Ленин!
Коммунизмге јолды сен
Јарыдып бердин, Ленин!

2. Бистин сүүген Ленин!
Сенин көргүскен јолыңла
Коммунизмге барарыс, Ленин.
Сенин улу керегине
Чындык болорыс, Ленин!

97 таскаду. Берилген эрмектердин баштаачы сөзүн кычыру сөс эдип эрмектердин учурын кубултып салаар. Керектү токой түжетен темдектерди тургузып тураар. Ойлү глаголдорды јакылта кеберлү глагол эдип кубултып салаар.

Көргүзү. Стенгазеттин бажалыгын Петя бичип берер. — Петя, стенгазетин бажалыгын бичип берзен.

1) Библиотекага Сары-Баш барып келер. 2) Балдар бичикти көп кычырат. 3) Балдар шахматный кружокко бичидип јат. 4) Пионерлер коммунистический партиянын агару кереги учун тартыжарга белен. 5) Уроктор божогон соондо дежурныйлар класстын ичин јуунадып салар. 6) Балдар походко барарга тергенип јат. 7) Сбордын кийининде звеньевојлор артып калар.

98 таскаду. «Улу закон» деген үлгердин кычыру сөстөрүн темдектеп алала, запятойлордын учурын айдып береер. Үлгерди көгүске алынып үренип алаар.

УЛУ ЗАКОН.

Жаркынду, улу байрамыс!
Чыккан күнүн уткыйдыс.
Ырысту, ыргалду Законыс,
Үргүлжиге сени мактайдыс!

Нөкөр, бүгүн жажыт жоктон
Кажыбыс ла сүреен сүүнет.
Иште, тартыжуда, өткөн жолдон
Бистин ийдебис көрүнет.

Улу орсоныс! Байлык Төрөлис!
Сенин женүлерин бисти оморкодот.
Улу Союзтын гражданини болгонус
Кижид адысты улуркадат!

Жайым отты күйдүргөн
Ойгор Ленин, сеге мак болзын!
Онын жолыла баштаган
Коммунист партияга быйан болзын!

(А. Саруева.)

99 таскаду. Кычыру сөстөрлө тузаланып, нөкөрбөргө письмо бичип салаар.

100 таскаду. Эрмектерди бичип турала, кычыру сөстөрдү токтой түжетен темдектерле билип тураар.

1) Эзен Москва эзен столица эзен Москванын тенгери! 2) Совет орооннын албатызына болуп иште, үрен пионер. (Мих.) 3) Няня азыйдагы жүрүм керегинде меге куучындап бер. (П.) 4) Сен Ада-Төрөл учун Улу жууда болдың ба Санабай? 5) Слер Санаш Санашевич бүгүн клубта лекция эдерге бе? 6) Слер биске чөрчөк айдып береер өбөгөн. 7) Нөкөрлөр амыр-энчү учун ончобыс туружалы! 8) Жууда болгон керектерди куучындап берзеер капитан. 9) Ларт нөкөр командир! 10) Слер не унчукпай отураар Пётр Иванович?

33 §. Кириш сөстөр лө эрмектер.

Куучындап турган кижид бойынын айткан шүүлтезин аңылаарга турган болзо, ол керектү сөстөрлө тузаланып жат. Ол сөстөр **кириш сөстөр** деп адалып жат.

Кириш сөстөр эрмектин члени болбой жат, темдектезе: 1) Че-

чек, бу жыл сен, **блааш жок**, Артек лагерге барарын. 2) Чечек, сен бу жыл, **байла**, Артек лагерге барарын. 3) Бу жыл Чечек Артек лагерге барар, **ошкош**. 4) **Энезинин сөзиле**, Чечек бу жыл Артек лагерге барар. Бу төрт эрмекте түнөй учурлу бир эрмек алынган: Сен, Чечек, бу жыл Артек лагерге барарын. Онон ары айдылган төрт эрмекке **блааш жок**, **байла**, **ошкош**, **энезинин сөзиле** деген кириш сөстөр кирген. Куучындап турган кижиге бу сөстөрдү тузаланып, бойынын күүн-санаазын көргүзүп жат.

Кириш сөстөр башка-башка учурлу болор: а) Бүдүндирип, аланзу жок айткан эрмекте **чынын айтса**, **блааш жок**, **аланзу жок**, **чынынча болзо**, **айтпаза да** деген сөстөр айдылар, темдектесе: 1) Онын айтканынан, **чынын айтса**, мен бир де неме ондободым. 2) Слер, **блааш жок**, көп иштегенер, **је документтерди биске көрөгө керек**. 3) **Аланзу жок**, ол бүгүн бу ишти бүдүрүп салар. б) Бодоштырып айткан эрмекте **ошкош**, **айса болзо**, **байла**, болор деген кириш сөстөр айдылар, темдектесе: 1) **Ланмыр** жаарга турган, **ошкош**. 2) **Айса болзо**, ол бүгүн **једип келер**. 3) Бу **өзөктин** улузы, **байла**, ончозы **јичикчи**. 4) **Сыйыным** бу жыл институтты божодор, **болор**. в) Бир аай ээчий айткан эрмекте **баштапкызында**, **экинчизинде**, **јичинчизинде**, темдектесе, **өскөртүп айтса**, **анайдарда** деген кириш сөстөр айдылар, темдектесе: 1) **Баштапкызында**, **Жухрай** бу **јердин** кижизи, **экинчизинде**, ол слесарь ла **монтёр—станцияда** ишке де кирип алар аргалу. 2) **Анайдарда**, бу керектин аайы **јарталып чыкты ба?** г) **Өскө** кижинин санаазын **јетирип** айткан эрмекте **айдыжат**, **дежет**, **айтканынча**, **мениинче**, **сенийинче**, **слердийинче** деген кириш сөстөр айдылар, темдектесе: 1) **Акамнын айтканынча**, колхоз **јаан** **строительный** иштер **өткјрер**. 2) **Газеттин јетирүзи аайынча**, Японияда **јердин** силкингени **сјреен** тын болгон. 3) **Күн бүгүн**, **мениинче**, **айазар**.

Кириш сөстөр болуп бүткүл эрмектер де айдылар, темдектесе: 1) **Мен сананзам**, слер бу ишке **темигип калганаар**. 2) Слердин карындажаар, **врачтын айтканынча**, **удабас** **јазылар**.

Кириш сөстөр запяттойло бөлинип жат, темдектесе: 1) **Анайдарда**, **менин** **иженгеним** **калас** **болды**. 2) **Бистин** **Алтайыс**, **байла**, **Кавказтан** **да** **јараш**.

Кириш эрмектер дезе, анчадала кенгиткен кириш эрмектер, төс эрмектен эки јанынан скобкала да бөлинип жат, темдектесе: 1) Бир катип (**бу керек 1956 жылда болгон**) адам андап **јјреле**, бир айу аткай. 2) Менин акам (**мен слерге айткан ошкожым**) андаарга **сјреен** **сјјп** **јат**. (Т.)

Кириш сөстөр шүүлте кемнин болгонын көргүзөр аргалу, темдектесе: 1) **Радионун јетирүзи аайынча**, **бүгүн** **кар** **јаар**, **соок** **салкын** **согор**. 2) **Менийинче болзо**, **Тананы** **быјыл** **јредјге** **аткаарар** **керек**.

101 таскаду. Эрмектерди бичийле, кириш сөстөрдүн алдына бир чийү, кириш эрмектердин алдына эки чийү тартып, токтой түжетен темдектерди тургузып салаар.

1) Быжыл эжем байла институтка кирип үренер. 2) Бистинг Туулу Алтайга Монголиядан айылчылар келер дежет. 3) Қоновалов анайда жаңы пекарды адап турган унчукпай озолоп басты. (М. Г.) 4) Айдарда ол эртен атанарга туру ба? 5) Мен сананзам мөрөйдө бис јенү аларыс. 6) Баштапкызында Аржан ижинде озочыл экинчизинде ол үредүзинде де отличник. 7) Сен биске байла керекке келген болорын. 8) «Ұч-төрт күннинг бажында айса болзо почтовый кереп једип келер» — деп, комендант айтты. 9) Турналар ангчылардын айтканынча сүреен бәккө куштар. 10) Менин адам энемнинг айтканыла болзо иштеп тура үренген.

102 таскаду. Берилген эрмектердин баштаачыларын кычыру сөс эдип, айдылаачыларынын өйлү кеберин јакылта кеберге көчүрип, бичип алаар.

Көргүзү. *Балдар походко барарга тергенип јат. — Балдар, походко барарга тергенеер.*

1) Қарындажым автобусла барар. 2) Јайгыда балдар Алтын-Көлгө экскурсияга барар. 3) Ұредүчи биске жаңы бичик кычырар. 4) Сбордын кийининде звеньевойлор артып калар. 5) Јеме јаантайын эртен тура зарядка эдип јат.

103 таскаду. Эрмектерди бичип турала, кириш сөстөрдү ле кириш эрмектерди токтой түжетен темдектерле бөлип тураар. Кириш сөстөрдүн алдына чийү тартыгар.

1) Мен көргөмдө сен јакшы уул эмтиринг. (Т.) 2) Јайгы изү күнде бу керек июнь айдын учында болгон бисти сүреен эрте ойгозып ийгендер. (Акс.) 3) Баарчыктын балазы уйазынан түжүп калала салкын ағаштарды тын јайкап турган кыймыктанбай отурды. 4) Јаш-Тура анайда бистинг калганчы станция адалып јат Горно-Алтайсктан јүс километрде туруп јат. 5) Айылдан чыкпа сен байла күкүрт болор. 6) Сен сүреен кожончы дежет. (Кр.) 7) Бис слерле айылдаш ошкожыс. 8) Мен слерди аланзу јок айылыма апарадым. 9) Қасьяннын ады чынын айтса јорго эмес. (Т.) 10) Ончозы стадионго јуулып келген ошкош.

34 §.Э-э ле јок эрмек-сөстөр.

Э-э ле јок деген сөстөр эрмек болуп айдылганда, эрмек сөстөр деп адалып јат, темдектезе: 1) *Слер бистинг айылга барараар ба? — Э-э.* (Өскөртө айтса, «Мен келерим».) 2) *Слер бичикти кычырып ийдеер бе? — Јок.* (Өскөртө айтса, «Мен бичикти кычырып божотподым».)

Э-э ле јок сөстөр эрмектин алдына туруп, онын учурын јартап турза, олар запятойло эмезе кыйгылу темдекле бөлинип

јат, темдектезе: 1) *Э-э, бис эниргери ойто келерис.* 2) **Јок!** Мен мында артназым.

Аја ру: Јоксынып турган *јок* деген сөсти айдылаачы болуп турган *јок* деген сөслө булгабас керек, темдектезе: 1) **Јок**, мен бүйгүн келбесим. 2) Менде бүйгүн бош ой *јок*.

104 таскаду. Эрмектерди бичип алаар. Јетпес токтой түжетен темдектерди тургузып тураар. *Э-э* ле *јок* эрмек-сөстөрдүн алдына бир чийү, эрмектин алдында турган *э-э* ле *јок* сөстөрдүн алдына эки чийү тартып салаар.

1) *Э-э* андый уулду болорго ырыс. (*Гриб.*) 2) *Јок* ол јалан-нын үстүнче туман јайылып јат. (*Жук.*) 3) Көрөргө ол јиилек јакшы, је каштак, бышканы да *јок*. (*Кр.*) 4) Слердин јаткан јуртаар анда ба? *Э-э* бис мында он јылдан ажыра јуртап јадыс. 5) *Э-э* Советский Черү күннен күнге тыгып јат. 6) *Јок* бистинг класста коомой үренип турган бала *јок*. 7) Ойто бурыларга јол *јок*. 8) Айса болзо сен *јок* деп айдарын. 9) Онын *э-э* дегенине бүтпес керек. 10) Сен полктын уулы ба? *Э-э*. 11) Сен бу бичикти кычырдын ба? *Јок*. 12) *Э-э* ол менин таайым болор. (*Кат.*) 13) Угуп турун ба Ваня? *Э-э*. Барып келерин бе? *Јок*.

105 таскаду. Текстти бичип алаар. Токтой түжетен темдектерди тургузып салаар.

— Петя бисле кожо балыктап барар күүнин бар ба?

— *Э-э*.

— Је, айса капшай терген, онон өскө бис удабас жүре берерис: бозом киргелекте, биске шүүнди суудан чыгарып аларга керек.

— Мен эмди ле түрген шыйдынып аларым. Қалак, менде кармак та *јок*. Мен таныштарыма барып келейин, олардо бар ошкош.

— *Јок* торт барба, сени сакырга бош *јок*.

— Је, алдырбас мен айымга ла барып келейин. Јагыс слер мени сакып алаар.

— Је капшай жүгүр!

35 §. Кыйгылулар.

Кыйгылулар эрмектин члени болбой јат. Куучын-эрмекте озор аңылу үнле айдылып јат, бичиир тушта озор өскө сөстөрдүн токтой түжетен темдектерле бөлинип јат.

Кыйгылулар эрмектин бажында турганда, озордын кийининде запятой тургузылып јат, темдектезе: *Ме, алганын ол бо?*

Кыйгылулар тын үнле айдылганда, запятойдын ордына кыйгылу темдек тургузылып јат, темдектезе: 1) **Батаа!** Мында кандый јараш јер! 2) **Қалак!** Мен оны канайда көрбөй калдым.

Кыйгылулар адалгыштын эмезе глаголдын учурын алынганда, озор эрмектин члени болуп, запятойло бөлинбей јат, тем-

дектезе: 1) **Ура!** Бис јенип турус. 2) **Ыраакта ура кыйгы угулды.**

Кыйгылу сөстөр катап-катап айдылып турган болзо, олор чийүүчек ажыра бичилип јат, темдектезе: 1) **Јоо-јоо, бажымай!** 2) **Калак-калак, бу не болор?**

106 таскаду. Эрмектерди бичип алаар. Токтой түжетен темдектердин учурын јартап айдып береер.

1) Уйт, көрмөстөр, — деп, Мартышка адылды. (Кр.) 2) Э-э калак, кайран најым. (Кр.) 3) Батаа! Кандый коркушту неме эди. (Кр.) 4) Ой, уул! 5) Э-э, бараксан Турна, сенин будын турганы ла экү туру ине! 6) Ой, Чай, јылу јерге барар ой јеткен! 7) Ийа-а-а — деп, төө сан башка үниле кыйгырып ийди. 8) Эй, Адару, сен бери не келген, менин јериме сени кем алдырткан? 9) И татай! Онын ордына јымжак эттү сени јибей.. 10) О-о! Мен бу тындуларды бир-эки ле күнге јип саларым. 11) Э-эх, кулу-гурлар, ончогор оозыма киререер.

(Алтай чөрчөктөрдөн.)

107 таскаду. Эрмектерди бичип турала, божодылган токтой түжетен темдектерди тургузып салаар.

1) Эх сени үренер керек болгон! (М. Г.) 2) О Алтайым көп јылдардын кийининде мен сего катап уткуул јетиредим. (П. К.) 3) Кеде Менег кеде тур. (П. К.) 4) Јалтанба Камчыны ал. (П. К.) 5) Ма Анчы јанып келтир. 6) Јо-о калак кайдайын? Эки бут божоды, өзөгимде курсак јок. (Чөр.) 7) Јок јок Менин эжим Кара. 8) А-а Андый ба? 9) Эйт сен оныла канайда эрмектежип турун? 10) Ой-бай күндүлү Түлкү! Анчы келип јат.

108 таскаду. Эрмектерди бичип турала, токтой түжетен темдектерди тургузып салаар.

1) Батаазын Слерден андый неме угарга сананбадым. 2) Эй анда кем? 3) Чу-чу деп адын мендедип турган. 4) Баатыр албатыга мак! Сенин јолын элбек, салымын бийик. 5) Пионер качан да јалтанбас бол тегин јерге сөс айтпай, айтканынды јакшы керектерле бүдүрерге белен бол — Качан да белен! 6) Эй нөкөр Болушсан. 7) Батаазын мында ончозы таныш улус эмтир.

109 таскаду. Текстти кычыраар. Кыйгылу эрмектерди бичип алаар. Токтой түжетен темдектердин учурын айдып береер.

ЧУМЕРКЕК БАКА.

Толононын тегенектү будагында көрүк кызыл-сары јилектерди жамајайларына тыгып отурды. Бака оны көрзлө, кыйгырды:

— Ой, уул! Эки жамајайынды бултыйтып отурганча, меге көдөчи болзон. Қожо барып јыргайлы!

— Бош жок — дейле, көрүк агаштан сурт этти. Терип алган жиилегин ичеенине апарып төгөлө, ойто келди.

— А бу сен неден улам кожондой бердин, өрөкөн?

— О, менде не болзын! — деп, бака бапылдады. — Жарык күнди көрбөй, иштенип жүргөн слердий тенек неме эмезим. Белен курсактан жип алала, мындый жараш күнде жыргап жүрбей... Түш, баралы!

— Арай божобой турум...

Бака каткырып айтты:

— Тьфу! Мен сени өскө тындулардан эмеш аайлу деп бодом. Торт неме билбес тенек эмтирин...

36 §. Колболу эрмек керегинде текши јетирү.

Эки эмезе бир канча тегин эрмектерден бүткен эрмекти колболу эрмек деп адап јат, темдектезе: 1) *Тенгери бүркү болгон, је јанмыр качан ок токтой берген. (Ч.)* 2) *Ыраактагы агаи карарып турат, куру өткүре чиби көгөрөт, тоштын алдында суучак суркурайт. (П.)* Баштапкы колболу эрмек эки тегин эрмектен бүткен. Бу примерде тегин эрмектер бой-бойыла колбоочы ажыра бириккен. Экинчи колболу эрмек үч тегин эрмектен бүткен. Ол тегин эрмектер бой-бойыла интонация ла пауза ажыра бириккен.

Айдарда, тегин эрмектер колболу эрмекке эки эп-аргала биригип јат: 1) Колбоочы ажыра, 2) интонация ла пауза ажыра.

110 таскаду. Эрмектерди озо баштап кычырып ийсер. Кажы ла тегин эрмектин төс члендерин таап алып, бичиир тушта алдынаг чийү тартып, темдектеп салаар.

1) Аттар тура түшти, абразы токтоп калды. 2) Јааш өдө берди, күн чыгып келди. 3) Кезик үренчиктер јурап отурды, кезиктери дезе плакаттар илип турды. 4) Күскиде үүрлү кастар каактажып учат, тенгенинг түбинде турналар јуулыжып јат. 5) Өлөннинг ортозында жүзүн-јүүр чечектер көрүнип турды, балдар дезе ары-бери жүгүрүжип, ол чечектерди үзүп турды. 6) Өрө бийик кейде кызыл флаг јайылып, ойто түрүлип турды, балдар онон көс албай көрүп турды. (*Фад.*) 7) Јаан сөстө јажыт јок, улу сөстө уйат јок. (*Кен сөс.*) 8) Мен эјемди уткыырга станцияга мендеп келдим, је поезд келгелек болуптыр.

37 §. Колболу табышканду эрмек.

Бой-бойынан камаанду эмес, тенг учурлу эки эмезе ононг до көп эрмектер бириккенин табышканду колболу эрмек деп айдар.

Тегин эрмектер колболу табышканду эрмек бүдүргенде, интонациянын ла колбоочылардын болужыла биригип јат, темдектезе: 1) *Тандакталып тан атты, тамырланып күн чыкты.* 2) *Тенгери айаза берди, је салкын токтобой турды.*

Алтай тилде табышканду колболу эрмек, көп сабазында,

колбоочы јокко колболыжып, интонация ла пауза ажыра табыжып јат, темдектезе: 1) *Алтан кјдјчи јылкызын кјдјди, бежен кјдјчи койлорын кјдјди.* (Алып-Манаш.) 2) *Јиген јаак кугарып калар, јидирген тјнјзјк јажарып јзјр.* (Кеп сјс.)

Колбоочы јокко табышкан эрмектер, шјјлте аайынча, мындый группаларга бјлинип јат:

1. Улай барган эдилгенин учурын кјргјзип турган эрмектер, темдектезе: *Јас башталды, чечектер јайылды.*

2. Јаңыс јйдј јдјп турган эдилгенин учурын кјргјзер эрмектер, темдектезе: 1) *Салкын согуп турды, јанмыр јаап турды.* 2) *Јредјчи куучындап јат, јренчиктер угуп јат.*

3. Эки башка эдилгенин удурлажып турганын кјргјзер эрмектер, темдектезе: 1) *Адазы уулын јредип јат — уулы кјлјм-зиренип угуп јат.* 2) *Баатырдын кылында арслан јобожып јат, коркунчак кижи койонды арсланга бодоп јат.*

4. Эдилгенин результадын кјргјзип турган эрмектер, темдектезе: 1) *Мылтык адып ийди — табыжы јаңылана берди.*

Колбоочызы јокко бириккен тегин эрмектер јаңыс јйдј јдјп турган эмезе улай барган эдилгенин учурын кјргјссе, бой-бойынанг запятойло бјлинип јат, темдектезе: *Челмеш айылына кирди, бай карындаштары чыгып, јана берди.* (У.)

Эдилгенин удурлажып турганын кјргјскен табышканду колболу эрмектин ортозында тире тургузылып јат, темдектезе: *Тенгери ајазып јат — кјн сооп јат.*

111 таскаду. Берилген эрмектерди учуры јанынанг ылгап, кажызы улай барган, кажызы јаңыс јйдј јдјп турган, кажызы удурлажып турган, кажызы результадын кјргјзип турганын ајдып береер.

1) Мјнкј тайгадан тјжјре соок тјшти, малчылар койлорын ыжык јерге апарды. (П. К.) 2) Јааш јдј берди, кјн чыгып келди. 3) Булуттар таркај берди, јылдыстар кјрјне берди. 4) Јурт ыраак эмес деп билдирди, аттар бойынын базыдын тјргендедип ийди. 5) Јмщик сыгырып ийди — аттар мантай берди. 6) Кезик улус аш кезип турды, кезиктери аш клатап турды. 7) Јалкын јалт этти, кјкјрт кјркјрей берди. 8) Тандакталып тан кјрјнди, ујкудан анчы ойгонды. (П. К.) 9) Јредјчи класска кирип келди, јренчиктер бут бажына турды.

112 таскаду. Кажы ла колболу табышканду эрмекте баштаачызын ла ајдылаачызын таап алаар. Бичип турала, керектј токтој тјжетен темдектерди тургузып салаар.

1) Салкын шуулап сокты агаштар јайканыжып турды. 2) Тал тјште кјн сјрене чалып турды бастыра тындулар кјлјткјгј јажынды. 3) Кјндер јылып јаланга кар кайылды јер топсын кургај берди колхозчылар јаскы кыра ижине чыктылар 4) Тан адып келди ончозы кыймыража берди. 5) Јаскыда кар да јаап јат јанмыр да јаап јат. 6) Кара агаштын ары јанынанг бир элик јлес этти удаган јок оны јзјчий бир бјрј мантап барды. 7) Озо баштап ыраак јердег сыгыннынг јткен коо јни угулды анча-мын-

ча болгон кийининде кара агаштын эдегинде бойы көрүнүп келди. 8) Сүүри туунун бажында балазын ээчидип алган керекшин жүрди алтыгы жанында куран турды. 9) Түргөн суулардын эрмеги көптөди, жаскы куштардын жараш кожоңы угулып турды.

38 §. Колбоочылу колболу табышканду эрмектер.

Тегин эрмектер колболу табышканду эрмектерге мындый колбоочылар ажыра биригип жат:

1. Удурлажаачы *је, дезе* деген колбоочылар эки эрмектин удурлашту шүүлтезин колбоп жат, темдектезе: 1) *Тан адып келди, је жылдыстар өчпөй, жалтырап турды.* 2) *Туранын көзнөктөри жабылу болгон, эжиги дезе кайра ачык турган.*

2. Улештирөөчи *эмезе, ол эмезе, та ... та, бирде ... бирде* деген колбоочылар эки эмезе бир канча эрмектин шүүлтезинин учурын талдап колбоп жат, темдектезе: 1) *Суунун үстүнче чичке мөңгүн жолычак суркурай берди: та талайдан кирген жаан балык кыймыктанды, та чочыган үйр кастар көдүрилип чыкты.* 2) *Та эжик калт этти, та тышкартынан кандый да жарт эмес табыш угулды.* 3) *Бирде аралдан куш учуп чыкканы көрүнөт, бирде тилкү арал ичине кире бергени көрүнөт.*

113 таскаду. Эрмектерди бичип алаар. Табышканду колбоочылардын учурын жартап айдып береер.

1) Кырдын ары жанынан та өрттін жалбыжы кызарып жат, та ай чыгып клеет. 2) Ол кобыда та туристтер келип токтоды, та кузукчы улус амырап аларга тура түшти. 3) Бирде чурананын жараш ойыны угулат, бирде кемнин де жараш үни жаңыланып жат, бирде дезе бијенин табыжы угулып турат. 4) Эртен турадан ала тегери булутту турды, је энгиргери күн айаза берди. 5) Кар табынча кайылып турды, агаштын аразы дезе чыкту турды. 6) Баланка өчөмик көзиле уулы жаар көрди, уулы дезе унчукпай эжик жаар басты. (П. К.) 7) Күн айазып турды, је соок ол ок киреде турды. 8) Ол бир канча минут унчукпай турды, энези дезе энчикпей каруузын сакып турды. (М. Г.)

114 таскаду. Берген эрмектерди бичип алаар. Шүүлте аайынча келишкеш керектү табышканду колбоочыларды көп точкалардын ордына тургузып тураар.

Көргүзү. Карагай агаш жабыс жерде өзөт, мөш агаш ... бийик тайгада өзөт. — Карагай агаш жабыс жерде өзөт, мөш агаш дезе бийик тайгада өзөт.

1) Ончозы суузап шыралап турды, ... сууны таап алар арга жок болды. (Сер.) 2) ... балдардын омок үндери угулат, ... ол үндерле кожо кандый да жараш кожон угулат. 3) Бис көлөткөгө кирип отурды, ... анда да изү болды. 4) Онын тизезинде бичик жатты, ... ол оны кычырбады. 5) Маша жадып уйуктай берди, энези ... көнөктү алала, суу жаар ууланды. (Л. Т.) 6) Владимир стихтерди бичиир эди, ... Ольга оморды кычыр-

байтан. (П.) 7) Тоорчыктар јанып келди, ... олордын уйаларын балдар белетеп бербеди. 8) Күн чалып турды, ... соок там ла тыгып турды. 9) Өзөктө ... сыгыннын үни угулат, ... аңчынын амыргы тартканы јангыланат. 10) Иш кижини азырап јат, јалку ... үрөп јат.

115 таскаду. Кычырып ийеле, баштаачыны ла айдылаачыны таап алаар. Токтой түжетен темдектерди тургузып, бичип алаар. Колбоочыларды учуры јанынан јартагар.

1) Күн ту качан ажа берди јердин үстүндө десе боро туман јайылып турды. 2) Ар-бүткен уйуктабай турды түн десе тымык болды. 3) Јааш токтоп калды је тегери айаспай турды. 4) Бирде бакалар былтыргы өлөңдө бапылдажып турды бирде салкын согуп, көзнөктин јабынтызын калырадып турды. 5) Ады-Јск аткан эликти көп көргөн је тирүү эликти ол качан да көрбөгөн. 6) Ол најызынан көп письмо алып турды је өй јок болуп, бойы ас бичип турды. (П. К.) 7) Јаландар кийген јазалду агас тондорын чечип ийди кырлар десе јажыл торко тон кийип чүмделди. (П. К.) 8) Аттар уйан эмес је јол коомой. 9) Эңирдеги таң өчкөлөк је јайгы түн ар-бүткенди эркеледип уйуктадып турды. 10) Күн ажа берди је агаш аразында јарык турды.

КАМААНДУ КОЛБОЛУ ЭРМЕК.

39 §. Камаанду колболу эрмек керегинде текши билери.

Төс эрмектен ле кош эрмектен бүткен колболу эрмекти камаанду колболу эрмек деп адап јат.

Төс эрмек ле кош эрмек тег учурлу болбой јат: кош эрмек төс эрмектин эдилгезин јартап, бойынын эдилгезин учына јетирбей јат, темдектезе: *Күн чалып ийерде, јердин үстүне түйшкен куру кайыла берди*. Бу камаанду эрмекте *күн чалып ийерде* деген эрмек — кош эрмек; *јердин үстүне түйшкен куру кайыла берди* деген эрмек — төс эрмек. *Күн чалып ийерде* деген кош эрмек төс эрмектин «*кайыла берди*» деген айдылаачызын јартап, качан? деген суракка каруу берип јат.

40 §. Кош эрмектер.

Камаанду колболу эрмектердин кош эрмеги төс эрмектен камаанду да болзо, ол алдынан бойы шүүлтөлү болуп јат, темдектезе: *Эртен айас кјн турза, городко барарым* деген эрмектин *Эртен айас кјн турза* деген кош эрмеги алдынан бастыра члендү, јарт санаа-шүүлтөлү эрмек, јангыс онын айдылаачызынын эдилгеzi јетире айдылбаган, је ол төс эрмектин *барарым*

деген эдилгезинин айалгазын јартап јат. Кандый айалга болзо, мен горсдко барарым? — *Айас кјн турза.*

Камаанду колболу эрмектин кош эрмеги алдынан баштаачылу ла јүзүн-јүүр глаголдын кебериле айдылган айдылаачылу болуп јат, темдектезе: *Эртен айас кјн турза* деген кош эрмекте баштаачызы — *кјн*, айдылаачызы — *турза*.

Кош эрмектердин төс эрмекле колболыжып биригер эп-аргалары көп:

1. Јерлеечи кубулткыштын кожултазын алынган *кан-ган*, *ар-ер* кожулталу тегин де, токтодулу да эренистер ажыра биригип јат, темдектезе:

1) *Баштапкы кар јааганда*, јердин *јсти* алыстан агара берет. 2) *Карган кижинин таныш јни угуларда*, Кичемкей кайа көрјп ийди. (П. К.)

2. *Ганча-генче*, *гончо-гөнчө* деген *өйлөдөр* ылганаачынын кебери ажыра биригип јат, темдектезе: *Балдар ойноп жүргенче*, *бис орус тилле јакылтаны бјдјүрп салдыс*.

3. Јерлеечи кубулткыштын кожултазын алынган *галак-калак* кожулталу эренис кебер ажыра биригип јат, темдектезе: *Јаан улус ујкудан тургалакта*, *бис*, *балдар*, *кармактап барарга тергенип алдыс*.

4. *Учун* деген колбоочы *кан-ган* кожулталу эренисле колболышкан кебер ажыра биригип јат, темдектезе: *Кече јанмыр тјжјне ле јааган учун*, *бис кайдаар да чыгып болбодыс*.

5. *Ненин учун дезе* деген колбоочы ажыра биригип јат, темдектезе: *Мен кече кайдаар да чыгып болбодым*, *ненин учун дезе тјжјне ле јанмыр јааган*.

6. *Деп* деген колбоочы ажыра биригип, амадузын көргүзип јат, темдектезе: *Ол бери келбезин деп*, *мен ого телеграмма бердим*.

7. *За-зе*, *гажын-гегжин* деген кожулталу глаголдын кебери ажыра биригип јат, темдектезе: 1) *Јай башталза*, *бис ончобыс пионерский лагерьге барарыс*. 2) *Уредј башталгажын*, *бис интернатта јадарыс*.

Кош эрмектер төс эрмектен запятойло бөлинип јат. Кош эрмек төс эрмектин ортозында турза, запятойло эки јанынан бөлинип јат.

116 таскаду. Берилген эрмектерди кычыраар. Кош эрмектин айдылаачызы төс эрмекле кандый колбоочы ажыра биригип турганын јартап береер. Көчүрп бичип турала, керектү јерде запятойды тургузаар.

1) Бу кичинек булуттан јаан шуурган болордонг маат јок деп биске Барлай өбөгөн айдып берди. (П. К.) 2) Школдын үредүзи божогон кийининде балдар колхозто иштедилер. 3) Туристтер Туулу Алтайдын јараш јерлерин ајыктап жүргенче бир ай өдө берди. 4) Балдарым ойгонып келгенче мен туранын ичин јуунадып салайын. 5) Өлүмнен мени айрыган учун эр кемине

жетирген учун кара бажым кара јерге киргенче слерди качан да ундыбазым. 6) Кече шуурган болгон онын учун јолдорды кар туй алып салган. Кече тўжўне ле салкын согуп турган учун бис өлөнтө барып келбедис.

41 §. Кош эрмектердин бүдүмдери.

Сурактын учурынан көрө, алтай синтаксисте мындай кош эрмектер аңыланып јат:

1) ойин көргүзер кош эрмек; 2) шылтагын көргүзер кош эрмек; 3) амадузын көргүзер кош эрмек; 4) айалгазын көргүзер кош эрмек.

42 §. Ойин көргүзер кош эрмек.

Төс эрмектин эдилгезинин бүдер ойин көргүзип, качан? качаннан ала? качанга јетире? деген сурактарга каруузын берген кош эрмек ойин көргүзер кош эрмек деп адалып јат.

Ойин көргүзер кош эрмектер төс эрмекле мындай эп-аргала биригип јат:

1. Кош эрмектин айдылаачызы төс эрмектин эдилгезинин бүдер ойин көргүссө, ол јерлеечи кубулткыштын кожултазын алынган **ар-ер, ган-ген** кожулталу эренгис кеберле айдылып, качан? деген суракка каруузын берип турар, темдектезе: **Айылчылар келерде, балдар өскө кыпка јўре берди.** Мында кош эрмек төс эрмекле **келерде** деген глаголдын болужыла биригип јат. Балдар качан өскө кыпка јўре берди? — **Айылчылар келерде.**

2. Ойин көргүзер кош эрмектин айдылаачызы **ган-ген** кожулталу өткөн ойдин эренгис кебериле айдылганда, ого јангыс учурлу кийининде ле **соондо** деген улантылар кожулуп јат, темдектезе: **Айылчылар јўре берген соондо, энем бисти чайлатты.** Энези балдарын качан чайлатты? — **Айылчылар јўре берген соондо.**

3. Төс эрмектин эдилгези ойин көргүскен кош эрмектин эдилгезинен озо өдўп турза, кош эрмектин айдылаачызы јерлеечи кубулткыштын кожултазын алынган **галак-калак** кожулталу кеберле айдылып турар, темдектезе: **Ўредў баштал галакта, балдар керектў учебниктерди садып алды.** Балдар учебниктерди качан садып алды? — **Ўредў баштал галакта.**

4. Ойин көргүскен кош эрмектин ле төс эрмектин эдилгелери јангыс өйдө өдўп турза, кош эрмектин айдылаачызы **ганча-канча** кожулталу кеберле айдылып турар, темдектезе: **Акам институтта ўренгенче, мен орто школды божодып саларым.** Мен орто школды качан божодып саларым? — **Акам институтта ўренгенче.**

117 таскаду. Эки тегин эрмектен бйин көргүзөр кош эрмектү ка-
маанду колболу эрмек бүдүрүп, бичип алаар.

Көргүзү. *Жаркынду кун кырлардын баштарын жарыдып ийерде ле, боро
туман жайыла берди.*

1) Жаркынду кун кырлардын баштарын жарыдып ийди. Боро
туман жайыла берди. 2) Милиционер сигнал берди. Машина
токтой берди. 3) Эниргери Куру-Кобы жанынан өрө көдүрил-
ген тоозын көрүнө берди. Кичемкей сүүнө берди. (П. К.) 4) Кар-
ган өбөгөн үшкүрүп ийди. Бис чочый бердис. (К. Ф.) 5) Жарым
частьн бажында салкын токтой берди. Чолди ойто ок уур ты-
мык жапшыра базып ийди. (П. К.)

118 таскаду. Берилген камаанду эрмектерди бичип турала, кош
эрмектин ле тос эрмектин баштаачыларын ла айдылаачыларын темдектеп,
алдынан чийүлөр тартаар. Токтой түжетен темдектерин тургузып тураар.

1) Бир де кижин унчукпаста өбөгөн бойы унчукты. 2) Арал-
дан кыйгы чыгарда ол кайра көрбөй жүгүрө берди. 3) Балдар
сйноп жүргенче бүдүн жарым час өдө берди. 4) Айдаров казыр-
ланып кыйгырып ийерде Керек-Жоктын алтыгы эрди тырлажа
берди. (П. К.) 5) Кичемкей кара-көк тегеринин түбин аяктап
жатканча уйкузун жеде берди. (П. К.) 6) Кара бозом жабылып
келерде көк тегериде жаркынду жылдыстар күйө берди. (П. К.)
7) Тегери калын булутта бүркөлип келерде ургун жааш жаай
берди.

119 таскаду. Эрмектерди бичип алала, кош эрмектер тос эрмекле
кандый эп-арга ажыра колболушканын жартагар. Токтой түжетен темдекте-
рин тургузыгар.

1) Гудоктын табыжы күүлей берерде ишмекчилер фабрика-
дан чыкты. 2) Ончозы город жаар жүрө бергенде Осип бойын
айылдын ээзи деп бодойтон. (Гр.) 3) Таң адып келерде пастух-
тар малды жалаңга айдап апарды. 4) Түн жууктап кледедерде
экскурсанттар жуугында турган журтта конорго токтоды. 5) Жо-
рукчы ойто көчөргө белетенип турганча жаңы түбек табылды:
эмегени тын оорый берди. (П. К.) 6) Жорукчы өлгөн соондо ор-
дына Керек-Жок уулы арткан. (П. К.) 7) Аза-Жалаңда ийттер-
дин үрүжун токтоп каларда ла бир кезек тымык боло бер-
ди. (П. К.) 8) Уйкудан улус тургалакта аркада күүктөр ойгон-
голокто күзүннин табыжы шынырап чыкты. 9) Уч жыл өткөнчө
Торко-Чачактын үнин бир де кижин укпады. 10) Бистин иит
набыбыс чай асканча бис эжикке чыгала, ары-бери базып тур-
дыс. (Усл.) 11) Таадам ойгоноп келгенче мен балала соодожуп
ойногом. (Ч.)

43 §. Шылтагын көргүзөр кош эрмек.

Тос эрмектин эдилгезинин шылтагын көргүзүп, ненин
учун? неден улам? деген сурактарга каруузын берип

турган кош эрмекти шылтагын көргүзөр кош эрмек деп адаар.

Шылтагын көргүзөр кош эрмек төс эрмекле жүзүн-жүүр эп-аргала колболыжып жат: 1) *ган-кан* кожулталу эренгисле кол-болышкан *учун* деген колбоочы ажыра биригип жат, темдектезе: *Ол су-кадыгынан уйан болгон учун, онын бис болуш сагыба-дыс.* (Ч.) 2) *Ненин учун десе* деген колбоочы ажыра биригип жат, темдектезе: *Бис бу күндөрдө үренбедис, ненин учун десе корон соок турган.* Бу эрмекти *учун* деген колбоочы да ажыра бүдүрөргө жараар. *Бу күндөрдө корон соок турган учун, бис үренбедис.* 3) *Онын учун* деген колбоочы ажыра да биригип турар, ол тушта бу колбоочы төс эрмектин бажында айдылар, тем-дектезе: *Бу күндөрдө корон соок турган, онын учун бис үрен-бедис.*

Шылтагын көргүзөр кош эрмек төс эрмектен запятойло бө-линип жат.

120 таскаду. Точкалардын ордына керектү колбоочыларды ла токтой тўжер темдектерди тургузып, эрмектерди бичип алаар.

1) *Жас чыкту болгон ... жаш өлөң август айга жетире жа-жыл турды.* 2) *Уулчак школдо эки күн болбогон ... берген бодолгоны ол бодоп болбоды.* 3) *Туранын эжиги ачык болгон ... балдар жалтанбай туранын ичине кирди.* 4) *Колхозтор бу жыл алдынан көп машиналу болуп барган ... ашты омор эр-те жуунадып салган.* 5) *Сен бу бичиктерди садып ал ... омор сего керектү болор.* 6) *Соня бичик кычырып отурган ... Коля база бичик алып кычырды.* (Л. Т.) 7) *Агаштын аразы тымык турды ... кожончы куштар уча берген.* (М.-С.) 8) *Кандый да иш керектү ... ол кижинин санаазын, ийде-күчин оморкодып жат.* 9) *Ол күн кардын үстүлө көп улус өткөн ... ийт ээзинин изин таап болбой салды.* (Г.) 10) *Эрмек Ады-Жокло жажыт бол-гон ... Эрмектин адазы Ады-Жокты сүреен сүйүтөн.* 11) *Слер меге неме айтпаганаар ... андый неме болуп барган.*

Керектү колбоочылар: *учун, ненин учун десе, онын учун.*

44 §. Амадузын көргүзөр кош эрмек.

Амадулу кош эрмек төс эрмектин эдилгезинин амадузын көргүзүп, неге? не керектү? деген суракка каруу бе-рип жат.

Амадулу кош эрмектер төс эрмектерге мындый эп-арга ажы-ра биригип жат:

Амадулу кош эрмек төс эрмекле *деп* деген колбоочы ажыра биригип жат, темдектезе: *Интернатта жаткан балдардын кийими түйнөй болзын деп, директор бир өңдү бөс садып алды.* Дирек-

тор бир өндү бөсти не керектү садып алды? — *Интернатта жаткан балдардын кийими түйнөй болзын деп.*

Амадулу кош эрмек төс эрмектен запятойло бөлинип жат.

121 таскаду. Эрмектерди бичип алаар. Амадулу кош эрмектер төс эрмекке кандый эп-арга ажыра биригип турганын сурак ажыра табала, жартагар. Запятайлоорын тургузып салаар.

1) Жүктенип алган кош жардында эптү жатсын деп кузукчы жардын силкип ийди. 2) Аш жуунадар жаңы машинанын ижин ончозы көрүп алзын деп комсомолдор бастыра жуулыжып келген улусты кыраны жакалай тургузып салды. 3) Колхоз өзүп тыңызын деп колхозчылар малга жеткил азырал белетеп салды. 4) Олор бисле кожо кожондошсын деп бис ончозын бери кычырып алдыс. 5) Туранын ичинде серүүн болзын деп энем көзнөктөрдү көжөгөлө жаап салган. 6) Школдын ичи ару-чек болзын деп үренчиктер класстарды бойлоры жуунадып жат. 7) Карган апшыйак кунукпазын деп бригадир ого жеңил иш беретен.

122 таскаду. Бичип алаал, токтой түйетен темдектерди тургузып салаар.

1) Балдар су-кадык болзын деп олорды пионерский лагерьге ийип жат. 2) Жаш бала уйуктазын деп жаан улус табыштанбай отурды. 3) Нөкөрим экзамендерге жакшы белетенип алзын деп мен ого једикпес бичиктерди экелип берип, болужып турдым. 4) Албатынын жадын-жүрүми ырысту болзын деп Коммунистический партия ла Советский башкару көп тузалу иш өткүрүп жат.

123 таскаду. «Алтайдың чолмоны» газеттен амадузын көргүзөр кош эрмектү колболу эрмектер талдап, бичип алаар.

45 §. Айалгазын көргүзөр кош эрмек.

Айалгазын көргүзөр кош эрмек төс эрмекте айдылып турган шүүлтенин эдилгеzi кандый айалгада өдүп турганын темдектеп, кандый айалгада? деген суракка каруу берип жат.

Айалгазын көргүзөр кош эрмек төс эрмекке мындый эп-арга ажыра биригип жат:

1. Кош эрмектин айдылаачызы молју кеберлү глаголдын *за-зе* кожултазын алынып, төс эрмекке биригип жат, темдектезе: *Күн айасса, бис мешкелеп барарыс.*

2. Айалгазын көргүзөр кош эрмектин айдылаачызы молју кеберлү глаголдын кеберин алынган бол деген колбуушла да айдылып турар, темдектезе: *Нөкөрлөрдүн ортозында јөн јок болзо, керек өрө чыкпас. (Кр.)* Баштапкы кош эрмек төс эрмекти жартап жат: кандый айалгада керек өрө чыкпаса? — *Нөкөрлөрдүн ортозында јөн јок болзо.*

3. Төс эрмектин эдилгезинин шүүлтезин бүдүмчилеерге турза, кош эрмектин молју кеберле айдылган айдылаачызына *ла-ле* бөлүгештер кожулып турар, темдектезе: 1) *Докладчик келзе ле, жуун башталар.* 2) *Ўреду башталза ла, бис. фермаларга барып, практика өткүрерис.*

4. Төс эрмектин токтодулу шүүлтезине удурлашкан шүүлте айдылза, кош эрмектин айдылаачызы *да* деп бөлүгеш алынып турар, темдектезе: 1) *Јааш јааза да, өлөн јажарбас.* 2) *Тенери бүркелзе де, јанмыр болбос.*

5. Келер өйдө болор эдилгенин айалгазын көргүзер кош эрмектин айдылаачызы *гажын-кажын* кожулталу молју кеберлү глаголло айдылып турар, темдектезе: *Јаан улус ишке баргажын, бис айыл сакып отуарыс.*

124 таскаду. Эрмектерди бичип алала, кош эрмектердин бүдүмдерин јартап береер. Токтой түжетен темдектерди тургузып салаар.

1) Энгирде эмеш тымый берерде балдар пароходтын келгенин көрөргө пристаньга барды. (М. Г.) 2) Талай јызырап табыштанганда онын табыжында омок кожон угулып јаткандый билдирет. (М. Г.) 3) Азык-түлүк керек болгондо Левинсон бу күннөг ала кижиден сүме сурабай турды. (Ф.) 4) Энгиргери кизи туштабаган болзо мен бу тайгада азып калар эдим. 5) Кожон эмеш токтой берерде бир комсомол туруп мынайда айтты: «Озодо бу јаланда, кожоннон бслгой, каткы да угулбайтан». (П. К.) 6) Кар түжүп, суулар тогуп барганда чыккан чанактын јолыла обоз једип келди. 7) Челмеш каланды төлөйлө, ойто јанып клеетсе түн кире берген. 8) Сентябрь ай жууктап клеедерде балдар школго бичидип турды.

125 таскаду. Берилген эрмектерге төс эрмектер кожуп, камаанду колболу эрмектер бүдүрүп алаар.

1) Кизи коркыбаза, 2) Эртен мындый ок ајас турза, 3) Слер сөсти берген болзоор, ... 4) Јаш өлөн өзүп келгенин, ... 5) Электростанция бүтсе,

126 таскаду. Эрмектерди озо баштап кычырыгар. Кош эрмектерди бүдүми јанынан ылгап, төс эрмекке кандый эп-арга ажыра бириккенин јартап, бичип алаар. Токтой түжетен темдектерин тургузып салаар.

1) Түлкү јалбак таштын үстүнде тогус күн отурганча кызыл түги тактала берди. 2) Түлкү эстеп ийерде сыгырган бажын көдүрүп ийди. 3) Кар кайылгалакта улус мендеп малга азырал тартып турды. 4) Јер јажарып, анда-мында чечектер чыгып келерде балдар кандык казарга чыкты. 5) Ангчы кайа көрүп ийерде турна турган јеринен качып јүре берди. 6) Јарганат агаштан јерге түжүп ле келерде чыккан өлөн ортозына јажына берди. 7) Ады-Јок каскакты өткөн соондо адазынын чырайына кан тартылып келди. 8) Ады-Јок чактырманын јаазын ондоп тудуп турганча түнүкте боро кушкаштар үүрле учуп бар-

ды. 9) Жуун божогон кийининде улус табыштанып, айылдарына баскылай берди. (Ш.) 10) Кийининде келген улустын табыжы угулбай барганда Ады-Жок чочып, кайа көрди.

127 таскаду. Учун, онын учун, ненин учун десе деп камаанду колбоочыларла тузаланып, кажы ла баштапкы эрмекти кош эрмек эдип алаар, экинчизин десе төс эрмек эдип, бүткүл камаанду колболу эрмектер бүдүрөөр.

Көргүзү. Ол кыжыла үрөнгөн. Жайгыда ого тыштанып алар керек. — Ол кыжыла үрөнгөн учун, жайгыда ого тыштанып алар керек.

1) Май туркунына улай ла жааш жаады. Жаландагы өлгөн билдирүлү бийик өзүп келди. 2) Бастыра город көрүнө берди. Бистин турачак төндө агарып турды. 3) Күски ургун жааш жолды үрөп салган. Бис анан ары барып болбой, журтта эки күн жатканыс. 4) Сергей күнүн ле физзарядка эдип жат. Онын су-кадыгы жакшы, санаазы омок. 5) Уулчак көп бичик кычырып жат. Ол письменный ишти жастыралар жок бичип жат. 6) Кар кайылып эрий берди. Чаналу жүрөргө арга жок болды. 7) Күн коомойтып барган. Экскурсия болбоды. 8) Түн жууктап келген. Бис баштапкы ла деремнеге жеделе, конорго түштис.

128 таскаду. Берилген эки тегин эрмектен башка-башка бүдүмдү камаанду колболу эрмектер бүдүрүп салаар. Токтой түжетен темдектерин тургузаар.

Көргүзү. Трактордын моторы күйлөбөй турды. Айландыра тымык боло берди. (Эки тегин эрмек.)

Табышканду колболу эрмек: Трактордын моторы күйлөбөй турды, айландыра тымык боло берди.

Камаанду колболу эрмек:

а) Трактордын моторы күйлөбөй барарда, айландыра тымык боло берди. (Ойин көргүзөр кош эрмектү камаанду колболу эрмек.)

б) Айландыра тымык боло берди, ненин учун десе трактордын моторы күйлөбөй турды. (Шылтагын көргүзөр кош эрмектү камаанду колболу эрмек.)

в) Тымык боло берзин деп, трактордын моторын күйлөтпөй токтодып салды. (Амадузын көргүзөр кош эрмектү камаанду колболу эрмек.)

г) Трактордын моторы күйлөбөй турды, онын учун айландыра тымык боло берди. (Шылтагын көргүзөр кош эрмектү камаанду колболу эрмек.)

д) Трактордын моторы күйлөбөй барган учун, айландыра тымык боло берди. (Шылтагын көргүзөр кош эрмектү камаанду колболу эрмек.)

1) Оркестр ойной берди. Колоннада турган улус баскылай берди. 2) Аяс күндөр турды. Жииттер колхозтын жалаңдарында иштегиледи. 3) Тан адып келди. Балдар школдын жанына жуулды. 4) Кандый ла иш жаан учурлу. Иш кижинин кылык-жагын кубултат.

129 таскаду. Примерлерди бичип турала, једикпес токтой түжетен темдектерди тургузып салаар. Эрмектерди бүдүмү аайынча ылгап салаар.

— Сен, уулчагым, качан кырда жагыскан жүреринде көзинен жаш көрүнбейтен оозынгнан комудалду кожон угулбайтан эди. Уйуктап жатканда ненин учун кунукчыл онтойдын?

— Менин буттарымды кату баскан онын учун мен базып болбой жадым. Кардымда курсак жок айдарда колдорымда чак жоголгон. Түн-түш уйларла кожо жүреримде чагым чыкты артык чак жок.—Ырысту бажын көдүрүп көзин ачып ийерде чанкыр тегериде изү күннен башка неме көрүнбеди. Ол көзин ойто жумды.

(Н. Улагашев.)

КОЛБООЧЫЗЫ ЖОК КОЛБОЛУ ЭРМЕК.

46 §. Колбоочызы жок колболу эрмек керегинде текши билери.

Тегин эрмектер колболу эрмекке колбоочызы жок, жагыс интонация ажыра бириккенде, андый эрмекти колбоочызы жок колболу эрмек деп адап жат. Бичиир тушта колболу эрмекке кирген тегин эрмектердин ортозына мындый токтой түжер темдектер тургузылып жат: запятой, запятойлу точка, эки точка, тире, темдектезе: 1) *Кече жаан эмес кар түшти, кардан бастыра јер агара берди.* 2) *Печкенин оды когуп калган, печке изий берген; чай кайнап калган, столдо ак калаш, сарју, жымыртка јеткил јаткан.* (Л. Т.) 3) *Бичикти сүйүгөр: бичик слерди булгакту шүйлтелердин аайына чыгып аларга үредер, кижини тооп жүрерге үредер.* (М. Г.)

47 §. Колбоочызы жок колболу эрмекте запятой ло запятойлу точка.

1. Эки эмезе онон до көп тегин эрмектер колбоочызы жок колболу эрмекке киргенде, ол эрмектер бой-бойынан запятойло эмезе запятойлу точкала бөлинип жат.

2. Запятой мындый учуралда тургузылып жат: эки эмезе бир канча кыска эрмектин шүүлтези учуры жанынан бой-бойына жуук колболыжып турганда, темдектезе: 1) *Тенери булутла бүркелип келди, жаңмыр жаай берди.* 2) *Кеен јастын бойы келди, чечектер Алтайды чүмдеди.*

3. Колболу эрмекте эки эмезе бир канча эрмек шүүлте жанынан жуук колболышпаган бололо, тегин эрмектер жаан болзо (анчадала тегин эрмектин ичинде запятой бар болзо), запятойлу точка тургузылар, темдектезе: 1) *Јаан сары самовар столдын үстүндө шуулап, күйүлөп турды; көзнөктин јанында*

чечектер жайылып турды; стенеде кирленип калган журуктар карарып турды. 2) Таң жарып турды, тенериде анда-мында алтын жолычактар көрүнүп келди; таң алдындагы эзин согуп турды; кушкаштар үнгүр кожондожып турды. (Т.)

130 таскаду. Эрмектердин ортозында тургузылган запятойдыг ла запятойлу точканын учурын айдып береер.

1) Уроктор божоды, үренчиктер жангылады. 2) Школдын ичинде көп парталар турды; көзнөктөрдө жүзүн-жүүр чечектер жайылып өсти; эжиктин жанында бичиктү жаан шкаф турды. 3) Канакуш сүреен физкультурник болды; балдар онын ойногонун жылбиркеп көрүп туратан. 4) Туранын жанында, жаан агаштын төзинде, айылчылар күндүлейтен стол турды; мен столдын жанына бийик отургушка отуруп алдым. 5) Мен суунун жаказыла барып, жаңы күрге једип келдим; суунун жарадыла машиналар күркүрөп, улай-телей өдүп јатты. 6) Кере түжүне жаңмыр токтобой жаады; ого үзеери, салкын үзүги јок согуп турды.

48 §. Колбоочызы јок колболу эрмекте эки точка тургузары.

Колбоочызы јок колболу эрмекке кирген эрмектердин ортозында эки точка мындый учуралда тургузылып јат:

1. Баштапкы эрмекте айдылган шылтакты экинчи эрмек јартап көргүскенде, темдектезе:

1) *Кижиге оро каспа: бойың түжерин.* 2) *Јайгы изү өйдө аттарды түнде отодорго јаланга айдап јадыс: түште ологго көгөндөр лө чымындар амыр бербес эди.* (Т.)

2. Баштапкы эрмекте айдылып турган керекти экинчи эрмек лаптап, чокумдап көргүскенде, темдектезе: *Күн коркушту јаман болгон: салкын торт күркүрөп турган, үлүш кар жаап турган.*

131 таскаду. Эрмектерди бичип алаар. Колболу эрмектерди учуры жанынаң ылгап салаар. Керектү јерде эки точка тургузаар.

1) Күкүрт өткүре биске јайым күн чалыды улу Ленин биске јол јарытты. 2) Андап баргандарга ырыс болбоды кере түжүне јаш јааган. 3) Албатынын бир жаңы бар јаш балдар жаан улусты «слер» дейтен. 4) Мен көзимди ачып ийдим таң жаркындалып турды. 5) Онын кылыгында меге бир ле неме јарабай турды ол качан да каткырбайтан. (Т.) 6) Иш сүреен көп ончозын өйинде эдип болбой турум. (Т.) 7) Айландыра јаткан улуска Ыжы јаар баратан јол таныш болгон олог анаар тудуш ла жүретен. 8) Кышкыда эгирде анаң-мынаң ыш чыгып турганы көрүнөт улус ончозы печкеге от салып јат. 9) Ончозы билип ийдилер эмди ле табару башталар.

49 §. Колбоочызы жок колболу эрмекте тире тургузары.

Колболу эрмекке кирген эрмектердин ортозында тире мындый учуралда тургузылып жат:

1) Эдилгенин өдөтөн аайы түрген солынып турганда, темдектезе: *Курут тўже берди — кулугур оны тиштенип, мантай берди.* (Кр.)

2) Бир эрмектин шўўлтези экинчи эрмектин шўўлтезине удурлажып турганда, темдектезе: *Јай јууп јат — кыш јип јат.* (Кеп сөс.)

3) Баштапкы эрмектин шўўлтези экинчи эрмектин шўўлтезине түндештирилгенде, темдектезе: 1) *Уйку көс өйкөөр — ујат мандай јарар.* (Кеп сөс.) 2) *Элдин элчизи — тоннын топчызы.* (Кеп сөс.)

132 таскаду. Эки точка ла тире тургузылган учурын јартап береер.

1) Кожон божоп калды — колчабыжу јайыла берди. (Т.) 2) Салкын көзнөккө токулдадып ийер — ол чочып, кугара берер. (Л.) 3) Он алты јыл иштеп турум — андый неме качан да болбоды. (Л. Т.) 4) Аңчы чактырмазын божодып ийди — мылтык от алышпады. 5) Мен көзнөктөн көрүп ийдим: ајас тегериде јылдыстар күйүп турды. (М. Г.) 6) Мен билерим: ол ойто качан да келбес. 7) Бир ийт көрүп үрер — бир ийт бодоп үрер.

133 таскаду. Токтой тўжетен темдектерди тургузып, бичип алаар. Эки точка ла тире тургускан учурын айдып береер.

1) Тегериде ай көрүнбей турды бу өйдө ол орой чыгатын. (Т.) 2) Мен узак куучындап болбодым јўрегим аайы-бажы жок согулып турды. (Т.) 3) Тышкары табыш узак токтобой турды бирде ийт үрет бирде парата јызырап ачылат бирде абра калырайт. 4) Јааш эртен турадан ала јаап јат тышкары чыгар да арга жок. 5) Јаскы өй меге јарабай јат айландыра суу, балкаш, өтөк. (П.) 6) Боочыга једеле токтоп калдыс аттар онон ары базып болбоды. 7) Уулдын кеп-сўри жок болгон је ол менин кўўниме јараган ол чике, керсў көрүп турган ўни де ийделў болгон. (Т.) 8) Мен кызыкактын куучынын коркушту сўўйтем ол меге таныш эмес кайкамчылу јўрўм керегинде куучындап туратан. (М. Г.)

134 таскаду. Берилген эжер эрмектердег колбоочылу да, колбоочызы жок то табышканду колболу ла камаанду колболу эрмектер бўдўрип салаар.

Көргүзў. Капитан «Тур» деп сигнал берди. Машинист машинаны токтодып салды.

1) Капитан «Тур» деп сигнал берерде, машинист машинасын токтодып салды. (Ойин көргүзер кош эрмектў камаанду колболу эрмек.)

2) Капитан «Тур» деп сигнал берген, онын учун машинист машинасын токтодып салды. (Шылтагын көргүзөр кош эрмектү камаанду колболу эрмек.)

3) Капитан «Тур» деп сигналды берерде ле, машинист машинасын токтодып салды. (Өйин көргүзөр кош эрмектү камаанду колболу эрмек.)

4) Капитан «Тур» деп сигнал берди — машинист машинасын токтодып салды.

1) Сүреен тыг кыйгы угула берди. Балдар коркый берди. 2) Горнның сигналы жаңылана берди. Пионерлер палаткалардан чыгара жүгүрди. 3) Милиционер колын көдүрди. Улус тура түшти. 4) Үредүчи бодолгоны доского бичиди. Үренчиктер бодоп отурды.

135 таскаду. Көчүрүп бичип салаар. Токтой түжетен темдектерди тургузып салаар.

ШУУРГАН.

Бис агарып калган чөл јерле шуурганга соктыртып јортып брааттыс. Көсти ачып ийзенг ямшиктинг ол ок эски бөрүги ле сырты менинг алдымда соксойот. Төмөн көрзөнг ол ок ургун кар чанактын изин үзүп јат салкын не ле немени көдүрүп, туура учуртып јат. Көс темей ле жаңы неме бедреп јат. Не де көрүнбей јат столмо до чеден де обоо до. Айландыра ончозы кажайып калган, кыймык јок болды. Бирде тенерининг куйузы ыраак немедий көрүнүп јат бирде эки алтамга јуук билдирет. Өрө көрүп ийзенг бирде туман өткүрө жылдыстар көрүнүп тургандый билдирет бирде олор көрүмнөнг там өрө качып, оног өрө көдүрилип тургандый билдирет. Көстинг алдында жаңыс кар учуп, кижининг јүзине ле тоннын жаказына түжүп јат. Салкын согор аайын кубултып турат бирде удур согуп, көсти карла јапшырып јат бирде тууразынан согуп, тоннын жаказын ары-бери калбангаддып, антарып јат.

(Л. Н. Толстой.)

136 таскаду. Библиотекадаг алып кычырып турган бичиктердег колболу 5 эрмек бичип алаар. Кош эрмектердин бүдүмин скобкада бичип тураар.

ЭРМЕКТИНГ АНЫЛАНГАН ЭЧЕНГИ ЧЛЕНДЕРИ.

50 §. Эрмектинг аныланган эчени члендери керегинде текши јетирү.

Төс члендердинг учурын јартап турган, учуры ла интонациязы жаанынаг кош эрмектерге бүдүштөш бөлүк сөстөр аныланган эчени члендер деп адалып јат, темдектезе: 1) *Эртен тура эрте, бир беш—алты часта*, бистинг эжикке кем де тын токул-

дадып ийди. 2) *Суунын түбин будыла бедреп*, Григорий жукезине жетире сууга чөндү. (Шол.) Суунын толкулары, *күннин жаркынду чогыла ойноп*, шуулап турды. (М. Г.)

Аңыланган эчени члендер, кош эрмектер чилеп, токтой түжетен темдектерле бөлинип жат.

Алтай тилде аңыланган эчени члендер болуп көп сабазында ылганаачынын кеберин алынган глаголдор, улантыларла колбошкон адалгыштар ла эренис кеберлер айдылып жат.

51 §. Ылганаачыла айдылган айалгалардын аңыланганы.

Ылганаачыла айдылган айалгалар, камаандаткан сөстөриле кожо аңыланып, запятойло бөлинип жат, темдектезе: *Агаштарды карачкыла бүркеп алып*, тјн билдирбезинен тјжјјн келди. (Н. О.)

Эдилгенин айалгазын көргүзип турган жаңыс эмезе бир канча сөслө айдылган укташ ылганаачылар, камаандаткан сөстөри јокко до аңыланып, запятойло бөлинип турар, темдектезе: *Јаанам, арбанып, кайа көрбөй, јанымча өдө берди*. (М. Г.)

Јаңыс сөслө айдылган ылганаачы кубулбастын учурын алынганда, аңыланбай жат, запятойло бөлинбей жат, темдектезе: 1) *Ол мендеп куучындады*. 2) *Өбөгөн јалкуурп иштеди*. 3) *Эјем унчукпай отурды*. 4) *Ол јадып кычырды*.

137 таскаду. Кычырала, аңыланган ылганаачылардын ла тургузылган запятойлордын учурын јартап береер.

1) Мени ийде салып, јаанам эжик јаар јүгүрди. (М. Г.) 2) Тоня ого јуук отуруп алала, айландыра ајыктанып, куучындай берди. (Н. О.) 3) Токус беристе јерди јойу базып, таадам арыганын бир де сеспей турды. 4) Соок булуттар, бирде күнди ачып, бирде ойто јаап, түжүне ле салкынга учуртып турды. 5) Јалан јер кара-боро болуп барала, күнге кургап, буулап турды. (Шишк.) 6) Ажанып алала, балдар школдын участогына иштеерге барды. 7) Чеденде турган койлор, бой-бойына шаай јадала, көжүүн кепшенгилеп јатты. (П. К.)

138 таскаду. Эрмектерди бичип алаар. Аңыланган ылганаачылардын алдына чийү тартып, төс члендерден запятойло бөлип салаар.

1. Аңчы соокты керекке албай тозуда узак отурды. 2. Уулчак кенетийин кыйгырып ыйлай берди. 3. Ончозы бой-бойына табарыжып јүгүргиледи. 4. Соокты керекке албай балдар чаналу јыңылаарга чыкты. 5. Фёдор јенү алганына оморкоп комиссар јаар көрүп турды. 6. Турналар бут бажына туруп уйуктап јат. 7. Эртелеп туруп бачымдап алта. 8. Одунын јанында мен јаар күлүмзиренип көрүп кичинек кызычак отурды. (Гонч.) 9. Кечүн јолын билбей туруп сууга кирбе. 10. Алексей бажын эки колдоп тудала санааркап отурды.

139 таскаду. Эрмектерди бичип алаар. Запятайлоордың учурын жартап береер.

1. Жажыл бүрин жайылтып, агаштар жайканып турды. 2. Челкаш, курч көзиле айландыра көрүп, араай базып браатты. (М. Г.) 3. Айылдаш балдар, ажындыра жөптөжип алала, эртен тура балыктап жүре берди. 4. Булуттар, бой-бойыла колболыжып, тегерини туй бүркеп салды. (М. Г.) 5. Мен, свечини күйдүрип алала, немелеримди чемоданга жууп салгам. (Л.)

140 таскаду. Эрмектерди бичип алаар. Токтой түжетен темдектерди тургузып салаар.

1) Чында от жаар узак көрүп нени де сананып отурды. 2) Эзендежип турала Павел онын колын бек тутты. (М. Г.) 3) Кайыннын сары жалбырактары агаштан түжүп үлүш тротуарларга жапшынып турат. 4) Бүгүн Быйанчы кожо иштеген эмегендерден айрылып балдарла кожо иштеди. (Кок.) 5) Эртен турадагы серүүн салкын буудайдын алтын-сары чачын араай сыймап ойнойло ойто тымый берди. 6) Чечек снопторды жууп кыстарла кожо кожондоп турды. 7) Тегери алтын чылап саргарып суунын ичинде көрүнүп турды. 8) Жаңы костюм онын кеберин таларкадып ого жарап турды. (О.)

52 §. Аңыланган жөмөлтөлөр.

1. Текши адалгыштарга эмезе солумаларга баштанып турган жайылган жөмөлтөлөр жаантайын запятайло болинип жат, темдектезе: 1) *Мен, пионер кижси, дружинанын бастыра ижинде туружып жадым.* 2) *Онын адазы, школдын үредүчизи, адамнын озогы нафызы болгон.*

2. Жайылган жөмөлтөлөр өс адалгыштын кийининде турганда, запятайло аңыланып турар, темдектезе: *Пушкин, улу орус поэт, Москвада чыккан.* Жайылган жөмөлтөлөр өс адалгыштан озо турганда, аңыланбай жат, темдектезе: *Улу орус поэт Пушкин Москвада чыккан.*

3. Жаңыс сөстөн бүткен жөмөлтө мындай учуралда аңыланып жат:

а) Жүзүннүн солумазын жартаганда, темдектезе: *Бис, үренчиктеп, наукаларды да билер, иштеп те билер учурлу.*

б) Өс адалгыштын кийининде турганда, темдектезе: *Жаланла Мыров, агроном, базып браатты.*

Ажару. Кезик аразында өс адалгыш текши адалгыштын кийининде турганда, жөмөлтөгө бодолып, аңыланып жат, темдектезе: 1) *Менин адам, Майныс Санабаевчи Модоров, жаш тузунда байларга жалчы болуп иштеген.* 2) *Менин нөкөрүм, Канакуш, колхозтын зоотехниги болорго сананып турган.*

141 таскаду. Эрмектерди кычырып ийеле, аңыланган жөмөлтөлөрдү көргүзүп, токтой түжетен темдектердин учурын жартап береер.

1) Покрышкин, Советский Союзтын үч катап Геройы, Новосибирскте чыккан. 2) Майманов, жирме үч жашту уул, колхозто механизатор болуп иштеп турган. 3) Мен, слердин озогы куда-гайаар, слерле жөптөжөргө келдим. (Кр.) 4) Бис, жииттер, жүрүмди сүйүп жадыс. 5) Маяковскийди, бистин ойдин бийик талантту поэдин, мен сүйүп жадым. 6) Кече бистин айылга адамнын нөкөри, врач Иван Петрович Дедеев, келип жүрди. 7) Москвада, Белорусский вокзалдын площадинде, А. М. Горькийге, улу орус писательге, памятник тургузылган. 8) Онегин, менин кару најым, Нева суунын жарадында чыккан. (П.) 9) Советский Союзтын Геройы, космонавт Юрий Гагарин, Гжатск геродто чыккан.

142 таскаду. Текстти бичип алаар. Аңыланган жөмөлтөлөрдүн алдына чийү тартып салала, запятойло бөлип салаар.

1. Алдыбыста комендант бийик сынду омок чырайлу кижитурды. (П.) 2. Нижне-Озёрский шибееинин ксменданты јобош кижиге таныш болды. (П.) 3. Бис пионерлер кичеенкей үренчиктер болор учурлу. 4. Адаровты үредүнинг отличнигин Крымга барар путёвкала сыйлады. 5. Москва беш талайдын порты күнүн сайын өзүп жаранып јат. 6. Максим Горький улу пролетарский писатель јаш поэттерди ле прозаиктерди бичиктер бичиирге үреткен. 7. Суворов улу полководец бастыра бойынын жүрүминде оштүлөргө бир де катап јендиртпеген. 8. Кезик аразында городтонг биске шили көстү кичинек сынду кижиге Николай Иванович келип турды. (М. Г.) 9. Субботто бистин школго космонавт Герман Титов келип барган.

143 таскаду. Көчүрүп бичип алаар. Токтой түжетен темдектерди тургузып салаар.

1) Бис аңчылар ырызыбысты оду јанында таап жадыс. 2) Таайым Адучы Танашевич мени јурук јураарга үредип турды. 3) Турунов бийик сынду ак сагалду карганак түжүне ле унчукпай иштенип турды. 4) Јинји жирме эки јашту кыс колхозтын председатели болуп иштеп јат. 5) Содон апшыйак батпанак сынду буурыл башту барбак сагалду эмеш күрдек кижиге јуунда куучын айтты. 6) Кармакова Ира колхозтын эн артык уй саачызы мактулу грамота алды. 7) Бис карган улус айылда иш јок отурып болбойтоныс. 8) Александр Матросов Советский Черүнинг рядовой јуучылы 1943 јылда Чернушки деп јуртта јуусогушта герой болуп өлгөн. 9) Улагашев атту-чуулу кайчы 1861 јылда чыккан.

53 §. Жөмөлтөлөр сөстөргө колбоочылардын, бөлүгештердин ле өскө дө сөстөрдүн болушыла биригери.

Жөмөлтөлөр јарталып турган сөскө мындый сөстөр ажыра кожувлып јат: керек дезе, јартап айтса, эмезе, анчадала, ол тоодо, темдектезе ле оной до өскө. Андый сөстү жөмөлтөлөр јаан-

тайын запятойло бөлинип жат, темдектезе: 1) *Ягуар, эмезе чоокыр, жаан казыр ан, сүреен бөкө.* 2) *Турттын албатызы, керек дезде карган да өбөгөндөр, малга азырал белетеер ишке чыкты.* 3) *Бистин отрядтын пионерлери, ол тоодо менин де карындажым, лагерьге жүре берди.* 4) *Бистин Төрөлсис, жартаза индустриальный күчтү ороон, телекей үстүндө ороондордун ортозында эн күчтү ороон болуп жат.*

144 таскаду. Бичип алаар. Жөмөлтөлөрдүн ле жарталып турар сөстөрдүн алдына чийү тартып, токтой тужетен темдектерди тургузып салаар.

1. Чөл жартап айтса агаш жок жер бисти бастыра жанынан курчап турды. 2. Изүден ончозы керек дезде куштар да жажынып жат. 3. Бис жартап айтса жетинчи класстын үренчиктери школды бойыс ремонттогонус. 4. Бастыра кушкаштар керек дезде боро кучыйак та мени жилбиркедип жат. (Пр.) 5. Газтардын көп сабазы темдектезе кислород кейден уур. 6. Мажакту аш темдектезе арба, буудай бистин областта жакшы өзүп жат.

54 §. Улантыла колболышкан адалгышла айдылган кенгиткен айалгалардын аныланганы.

Улантыла колболышкан адалгыштар аныланып, запятойло бөлинип жат, темдектезе: *Тут күнге көрбөй, үренчиктер садка жүзүн-жүз агаштар отургузарга чыкты.*

Адалгыштар мындай улантыларла колболыжып, аныланып жат: *көрө, көрбөй, ошкош, чылап-чилеп, аайынча, бойынча, болгой ло ганча-генче кожултала.*

1. *Ошкош, чылап-чилеп* деген улантыла колболышкан адалгыштар, камаандаткан сөстөриле кожо тундештирер айалгалар бүдүрүп, канайып? деген суракка каруу берип жат, темдектезе: 1) *Таркынду жылдыстар, коштой-коштой күйүп турган одулар ошкош, мызылдажып турды.* Канайып мызылдажып турды?—*Коштой-коштой күйүп турган одулар ошкош.* 2) *Оттын жалбыжы, чапкынду суу чылап, трубадан чыгып турды.* Оттын жалбыжы канайып чыгып турды?—*Чапкынду суу чылап.*

2. *Аайынча, бойынча* деген улантыла колболышкан эренгис кеберлер, камаандаткан сөстөриле кожо эдилгенин өдөтөн аайын көргүзөр айалгалар бүдүрүп, канайып? деген суракка каруу берип жат, темдектезе: *Жүгүргөн бойынча, уулчак чалкойто жыгылды.*

145 таскаду. Эрмектерди бичип алаар. Аныланган айалгалар кандай кеберле айдылып турганын жартап береер, алдына чийү тартып салаар.

1) Жолды жакалай барган кайын агаштар, ак стене чилеп, агарып турды. (П. К.) 2) Ат, жада түшкен бойынча, ары-бери андана берди. 3) Малчы-Мерген, базып келген бойынча, Карамдай-Мергенге колын берип эзендешти. (Улаг.) 4) Ак-Бөрү, келген ле бойынча, жети кат байзынды куйругула чачып ийди.

(Улаг.) 5) Баатыр, каныгып ачынган бойынча, кара талайды он колыла тал кабортого чапчыды. (Улаг.) 6) Уулчактар, суунын жарадына жүгүрүп келген бойынча, сууга кирип эжинди. 7) Жолдо тудуш ла буудактар учураганына көрбөй, бистин отряд ичкер-леп барды. 8) Балдар, чымалы чылап, чырбагалды ананг-мынан экелип, чогуп турды.

55 §. Чокумдаар айалгалардын аңыланары.

Эрмекте айдылган айалганы чокумдап, жартап турган айалга аңыланып жат. Бичиир тушта чокумдаар айалгалар запятойло бөлинип жат, темдектезе: 1) *Ичкери, сол жанындагы флангта мылтыктын табыжы угулып турды.* 2) *Бир катап суббот күнде, эртен тура эрте, мен Петровнанын огородына кушкаштар тударга бардым.* (М. Г.)

56 §. Ойин чокумдап көргүзөр айалгалар.

Ойин көргүзөр айалгалар айдылаачынын эдилгези качан, качаннан ала, качаннан бери өдүп турганын темдектеп, эрмек ичинде аңыланып жат, темдектезе: 1) *Кышкыда, январь айда, үрөнчиктер он күннин туркунына тыштанып жат.* 2) *Школдо кружоктор аңылу өйдө, алты частан ала сегис часка жетире, иштеп жат.*

Ойин чокумдап көргүзөр айалгалар куучын-эрмектин мындый кеберлериле айдылып жат:

а) *Жерлеечи кубулткыштын кожултазын алынган адалгыш, бойына бир канча сөс камаандадып, олорло кожо аңыланып жат, темдектезе: Күскиде, аш кезер өйдө, балдар бөднөлөп жүрөт.* Балдар качан бөднөлөп жүрөт? — *Аш кезер өйдө.*

б) *Өткөн өйдүн эренгис кебери соондо, кийининде деген уланытыларла колболыжып, аңыланып жат, темдектезе: 1) Эзен-жакшы угушкан соондо, айылчылар жазалду ашты амзап отурды.* (Улаг.) Айылчылар жазалду ашты качан амзап отурды? — *Эзен-жакшы угушкан соондо.* 2) *Ак-Алып баатыр, ажанып божогон кийининде, куучынын оноң ары узатты.* (Улаг.) Ак-Алып баатыр куучынын оноң ары качан узатты? — *Ажанып божогон кийининде.*

146 таскаду. Аңыланган айалгалу эрмектердин токтой түжетен темдектеринин учурын жартап береер.

1) Азыйда, Совет жаң тургалак тушта, алтай улустын ортозында бичикчи улус ас болгон. 2) Жаскыда, каникул башталар алдында, бис темир жолду жерге экскурсияга барарыс. 3) Жайгыда колхозчылар ишке эрте, күн чыккалакта, барып жат. 4) Күскиде, ай жаңыраар алдында, түнде коркушту карануй болотон. 5) Эмди, бистин жадын-жүрүм күннин күнге байып, жаранып турган өйдө, кажы ла колхозто жакшы клуб, библиотека бар.

57 §. Јерин чокумдап көргүзөр айалгалар.

Јерин чокумдап көргүзөр айалгалар айдылаачынын эдилгези кайда өдүп, кайдаар ууланып, кайдан чыгып жатканын темдектеп, эрмекте аңыланып жат, темдектезе: 1) *Төнөштин жанында, өлөннүн ортозында, мешкелер тостойжып турды.* 2) *Суунун жарадында, жаан таштын кийининде, балдар колло сөлөм тудуп турды.*

147 таскаду. Бичип турала, јерин чокумдап көргүзөр аңыланган айалгалардын алдына чийү тартып салаар.

1. Кадын суунун сол јанында, Себи суунун жарадында, јаан пионерский лагерь бар. 2. Огородтын кийининде, суунун јанында, балдар ойноп турды. 3. Меес јерде, өлөннүн ортозында, јер јилек кызарып турды. (Т.) 4. Тайганын эдегинде, сыраңай ла төнөзөктің бажында, от күйүп турды.

148 таскаду. Эрмектерди бичип турала, керектү јерде запятойлорды тургузып салаар.

1. Залда баштапкы рядта отурган кижі менин таныжым болгон. 2. Өрөртинен кайдан да сүреен бийиктен самолёттын табыжы угулып турды. 3. Бистин айылдын јанында суунун жарадында јергелей туралар турды. 4. Кечүдег ыраак јокто бир километр кире јерде бистин школдын лагери ачылган. 5. Кайдан да ыраактан сол јанынан бөрүнүн улыганы угулды. 6. Жаан эмес комнатанын ортозында письменный столдын кийининде исполкомнын председатели отурды. 7. Бүгүн түште эки часта Лениннің площадке бастыра ишкүчиле јаткандар митингке јуулар.

149 таскаду. Эрмектерди бичип алаар. Скобкалардын ичинде турган сурактардын ордына чокумдаар айалгаларды тургузып, эрмектин шүүлтезин оноң ары кенгидип салаар.

1) Јайгыда (кажы айда?) балдар агаштын аразынан ка-
ламалары толтыра јиилектү јангылап турат. 2) Јайгыда
(кажы айда?) бистин школдын үренчиктери Алтын-Көлгө
экскурсияга барар. 3) Енисейде (кажы јерде?) телекейде
эн жаан ийде-күчтү электростанция тургузылган. 4) Мында
(кажы јерде?) јангы школ тудулар. 5) Экскурсанттар эртен
тура (кажы часта?) деремнеден чыгала, (кажы өйдө?)
кырдын эдегине јеттилер. Энјерде (кажы часта?) олор ойто
јанып келди.

150 таскаду. Эрмектерди бичип турала, аңыланган айалгалардын учурын јартап береер. Запятойлорды тургузып салаар.

1. Кардан арылган күрен јерде јалбак меесте јажыл өлөң
лө жүзүн-јүүр јараш чечектер өзүп чыкты. 2. Алтай јеринде жаан
тайгаларда ла јыштарда айулар эмди де көп. 3. Бүгүн түштин
кийининде клубта лекция болор. 4. Озогы чакта Алтай јеринде
тогус өзөктің бириккенинде үч карындаш јуртап јаткан. 5. Тай-

га агаштын кийининен көлдин тымык суузынын үстүнөн үүр суугуштар көдүрилип, уча берди. 6. Караты-Кааннын алты күйүзү өргөө ичинде сол жанындагы төрдө байдастанып отурды. 7. Кан-Оозында журттын ортасында бийик төндө жараш клуб туруп жат. 8. Горно-Алтайск городто Советтердин Туразынын ла кинотеатрдын ортосында Ленинге памятник тургузылган.

58 §. Аңыланган дополнение.

Алтай тилде аңыланып турар дополнениелер ас учурап жат. *Өскө, башка, ордына, үстүңе, коштой* деген улантыларла башкарылган дополнениелер аңыланып турар, темдектезе: 1) *Бастыра жон улус, бир-эки кижиден өскөзи, Саймунун бурулузына бүтпей турды.* 2) *Эжем мендеген бойынча, беш тамчы ордына, он тамчы эм тамчыладып ийди.* 3) *Бу ишти, сенен өскө, бир де кизи бүдүрүп болбос.*

151 таскаду. Эрмектерди бичип алаар. Аңыланган дополнениелерди запятойло бөлип тураар.

1) Бис мал күдүп турганыла коштой малга азырал да беле-теп жадыс. 2) Колхозтын механизаторлоры акчанын үстүңе көп аш иштеп алгандар. 3) Үренчиктер школдын үредүзиле коштой колхозто мал азыраар керекке үренип жат. 4) Одунын жанында аңчылардан өскө база беш кизи жылынып отурды. 5) Колхозчулардан башка жуунда кандый да солун улус отурды. 6) Суу-нын жарадында кемеден өскө не де көрүнбей турды. 7) Бу жерде кызылгат жиилектен өскө кандый да жиилек жок. 8) Бистин алтай школдордо балдар алтай тилден өскө орус та тил үренип жат. 9) Үренчик каникулда амыраардын ордына энезинин учун кой кабырды.

ТЕГИН ЭРМЕКТИН ЖАЙЫЛГАН ЭЧЕНИ ЧЛЕНДЕРИ.

59 §. Жайылган эчени члендер керегинде текши билери.

Алтай тилде эрмектин ичинде, тегин эчени члендерле коштой, жайылган эчени члендер бар.

Жайылган эчени члендер бүдүми жанынан тегин эчени члендерден мындый айалгала башкаланып жат: а) Тегин эчени член жагыс сөслө айдылар, темдектезе: *Отурган кизи менин төрөө-ним.* Кажы кизи? — *Отурган* (жартаачы сөс). б) Жайылган эчени члендер дезе бир канча сөслө айдылар, темдектезе: *Туманга бүркелип калган* город жүк ле көрүнүп турды. *Кандый город?* — *Туманга бүркелип калган* — эрмектин жайылган эчени члени болуп жат.

1. Жайылган эчегнн члендер эренгис кебердин болужыла айдылып жат.

Ган-ген, кан-кен, ар-ер, атан-етен кожулталу өткөн лө келер эйдин эренгис кеберлери, кандый да кожулта алынбай, эрмектин баштаачызын эмезе допoлнениезин жартап, камаандаткан сөстөриле кожо бастыра эрмектин санаа-шүүлтезин жартап, жайылган жартаачы деп адалып жат, темдектезе: 1) Доклад эткен кижн — бистин школдын үредүчизи. 2) Доклад эдип турган кижини мен билбей турум. 3) Ишке барар үренчиктер школдын жанына жуулыжып келди. 4) Ишке баратан үренчиктерге үредүчи жакылта берди.

2. Жайылган эчегнн члендер төс члендерден запятойло бөлинбей жат.

152 таскаду. Берилген эрмектерди бичип алаар. Жайылган члендердин алдына чийү тартып салаар.

Көргүзү: Карагай агаштан бүткен тайга үргүлөп тургандый.

1) Карагай агаштан бүткен тайга үргүлөп тургандый. 2) Агаштын аразында жайылган чечектер айдары жок жараш болды. 3) Түш жеримде де түженбеген туралар ором ичинде жергелей турды. 4) Ыраакта көрүнүп турган карлагаштар талайдын үстүнчө учуп турды. 5) Тожонтып калган бек кар жаскы күннин жылузына кайылып турды. 6) Барлайдын бөрү терезинен эткен тонынын жаказы курутып калды.

153 таскаду. Берген эрмектерди бичип алаар. Жайылган члендер эренгистин кандый кебериле айдылып турганын айдып береер.

1) Бистин ороондо жердин алдынан казып алар жөөжөннн тоозына чыгып та болбос. 2) Туулу Алтайда казып алатан жөөжө сүрекей көп. Оны шинжүлөп көрөтөн геологторго агашташту тайгаларга барар жолды, түрген сууларды кечетен жерлерди билер улус көргүзүп жат. 3) Жаскы күннин чогына сүрдүрген кар борорып калган суучактар болуп калды. 4) Краевой мөрөйгө баратан физкультурниктер стадиондо тренироваться эдип жат. 5) Керектин болор аайын Жилин билбей отурды. (Л. Т.) 6) Ойында кожондойтон балдар Културанын туразынын жанына келди. 7) Школды айландыра өскөн садта ылгый яблонялар өзүп жат.

154 таскаду. Берилген эрмектерди бичип алаар. Жайылган эчегнн члендердин алдына чийү тартып салаар.

1) Кече Ондойдон келген доярка радио ажыра бойынын ижи керегинде куучындады. 2) Былтыр үредүни божодып салган уулчак Советский Черүге барды. 3) Кабыруда жүрген койлорды түгин кайчылаарга экелди. 4) Анчынын аткан айузы семис болды. 5) Тайгада иштеп турган кузукчыларга Барлай жолукпады. 6) Площадьтын жанында турган оромдо байрам күн

толтыра улус болды. 7) Айылдан чыккан күнде бис Каспа деген өзөккө жеттис. 8) Газетке бичилген заметказын үренчик үредүчиге кычырып берди. 9) Жылу платка оронып алган жаш келин көзүнөктүн жанында отурды.

155 таскаду. Эрмектерди бичип, жайылган эчеге члендердин алдына чийү тартып салаар. Олор эрмектин кандый членин жартап турганын айдып береер.

1) Улустын ортозынан кемди де бедреп турган Павел бастыраларын айкадаы. (М. Г.) 2) Суунын жарадында өскөн карагайлар ла кайындар шымыраныжып тургандый билдирди. 3) Алты ай журап турган журугын журукчы кемге де көргүспей жат. 4) Жолдын белтиринде турган улустын жүстерин өрттин жалбыжы жарт жарыдып турды. 5) Экзаменди табыштыратан балдар школго эртен тура эрте келди. 6) Гимнастика эдетен үренчиктер бир аай түней кийимдү тургулады. 7) Коштой турган айылдардан чыккан улус ойыннын кожондорын угуп турды. 8) Койчылар жадатан туралар кажы ла турлуда болор учурлу. 9) Жарый берген тегериде калганчы жылдыстар араай өчүп турды.

156 таскаду. Якшы иштү колхозчы эмезе якшы үредүлү үренчик керегинде стенгазетке заметка бичип алаар. Заметкада эрмектердин кезиги жайылган члендү болзын.

ЧИКЕ КУУЧЫН.

60 §. Чике куучыннын учуры.

Кандый бир кижини өскө кижинин куучынын бир де эменс кубултпай, өскөртпөй айтканда, андый куучынды чике куучын деп адап жат.

Чике куучын автордын сөзиле кожо айдылып жат, темдектезе: *«Слер не улус? Анчылар ба?»* — деп, туштаган кижини бистен сурады. *«Слер не улус? Анчылар ба?»* дегени — чике куучын; *«туштаган кижини бистен сурады»* дегени — автордын сөстөри.

Чике куучын автордын сөстөринен озо турганда, онын кийининде деп колбоочы тургузылып жат, темдектезе: *«Улус кайда?»* — деп, бригадир кизиреп чыкты. (Мында «деп» колбоочы чике куучынды ла автордын сөстөрүн бириктирип турган колбоочы болуп жат.)

Чике куучын автордын сөстөринин кийининде турганда, чике куучыннын кийининде деди эмезе деген глаголдор тургузылып жат, темдектезе: *Адам ачурканып* — *«Биске мында конорго келижер: мындый шуурганда боочыны ажып болбозыс»* — деди. (Мында *«Адам ачурканып... деди»* — автордын сөстөри болор. *«Биске мында конорго келижер: мындый шуурганда*

боочыны ажып болбозыс» — чике куучын болор; деди глаголом автордын шўўлтезин узадып, учына јетирип јат.)

61 §. Чике куучында токтой тўжетен темдектер.

1. Чике куучын эки јанынан кавычкаларга алынып јат. Чике куучын автордын сўстўринин кийининде турганда, онын алдында эки точка тургузылып јат. Чике куучынды јаантайын јаан буквадан баштап бичип јат, темдектезе: *Ишт уул Одойдын сыранай ла кулагына кыйгырып турды: „Немецтер качып јат! Фронт жууктап клееткен, ошкош“.* (Кок.)

2. Чике куучыннын кийининде автордын сўстўринин алдында тире ле деп колбоочы тургузылат, колбоочынын кийининде запятой тургузылып јат, темдектезе: *„Мен сонзун Волга јаар барарым“ — деп, Саша айтты.*

3. Автордын сўстўринин ортозында турган чике куучын кавычкага алынып, эки јанынан тиреле бўлинип јат, чике куучыннын кийининде дезе деп ле запятой тургузылып јат, темдектезе: *Челмештин карындаштары, эмегендеринин сайгагына кирип, Челмешти — „Ары бар, тенек!“ — деп, чыгара сўрўп салды.* (Ул.)

4. Чике куучыннын кийининде суракту ол эмезе кыйгылу темдек турганда, кавычкалар ол темдектердин кийининде тургузылып јат. Онон тире ле деп колбоочы тургузылып јат, темдектезе: 1) *„Энем кайда?“ — деп, бала сурады.* 2) *„Је, эмди бис айылга једип келдис!“ — деп, Санаш кыйгырды.*

5. Автордын сўстўри чике куучыннын ортозында турганда, олордын алдында тире, деп колбоочы ла запятой тургузылып јат, автордын сўстўринин кийининде дезе точка ла тире тургузылып јат, темдектезе: *„Јерди терен сўрер керек — деп, агроном колхозчыларга айтты. — Аштын тўжўми бийик болор“.*

6. Чике куучын эки ол эмезе онон до кўп улустын эрмектежиپ турганын кўргўскенде, кажы ла куучындап турган кижинин эрмегин кавычкалап салала, арткан куучыннан тиреле айрып јат.

«Эзен бе, уулчак!» — «Кўндўре ары бар!» — «Мен кўргўмдў, ўткўре тееркек эмтирин! Одынын кайдаг?» — «Агаш аразынан эмей база: уксан, адам кезип јат, мен дезе тартып јадым!»

157 таскаду. Кычырып ийеле, токтой тўжетен темдектердин учурын јартап айдып береер.

1. «Иш устанг коркып јат» — деген озогы кеп сўс чып-чын темдектеп јат. 2. «Иштег коркыбаска, онын учурын јакшы билип алар керек» — деп, А. М. Горький айдып јат. 3. «Кандый

темир атты?» — деп, Иркит өбөгөн, жетире укпай калала, сурады. (П.К.) 4. Ишмекчилер айдып турды: «Керектин учурын бис билип жадыс». 5. «Күн аяс болор» — деп, анчылар сүйүнип турды. 6. Мен нөкөримнен сурадым: «Сен задачаны бодоп салдың ба?» 7. «Сен менин айылыма келеринг бе?» — деп, Саша менен сурады.

158 таскаду. Бичип турала, эрмектерге скобкадагы автордын сөстөрүн кожуп, *деп* колбоочыла тузаланып тураар. Керектү жерде токтой тўжөтөн темдектерди тургузып салаар.

1. Сен пионерский сбордо болдың ба? (Мен оңон сурадым). 2. Эй, каргаалар, картошко бош ылбырай берди! (Павел кыйгырып ийди). 3. Эй, ямщик! Көр, анда не карарып жат? (Мен кыйгырып ийдим). 4. Же, канайда барар? Жол жок, айландыра шуурган (Ямщик чанактан тўжўп, арбанып турды). 5. Бистин журтта кече коркушту учурал болгон (Илюша куучынын баштады). 6. Сен мында ўредўчи болуп узак иштеп туруң ба? (Мен нөкөримнен сурадым).

159 таскаду. Бу примерлерди бичип алаар. Автордын сөстөрүн бойыгар таап, чике куучынду эрмектер бўдўрип салаар.

1) «Сен кандый бичик кычырып туруң?» ... 2) «Јетијылдыктын планын ўйинен озо бўдўреликтер!» ... 3) «Школдын мастерскойында нени эдип тураар?» ... 4) «Кандый ырысту ўйдў ўренип жадыс!» ...

62 §. Косвенный куучын керегинде.

Алтай тилде чике куучынды косвенный куучынга көчўретен иле-јарт эп-аргалар жок.

Чике де куучын, косвенный да куучын — экилези автордын сөстўриле жаңыс ла *деп* ле *деген* глагол ажыра биригип јат, темдектезе: «Сен, балам, нени эдерге туруң?» — *деп*, *энези Сарыбаштан сурады*.

Бу чике куучынды косвенный куучынга көчўрип ийзебис, ол чике куучыннын айдылаачызы кенгиткен дополнение болуп *барар*, темдектезе: *Энези Сарыбаштан нени эдип турганын сурады*. Мында чике куучыннын айдылаачызы эренгис кебердин «ган» кожултазын алынып, көстөөчи кубулткышта турган јайылган дополнение болуп барган.

63 §. Диалог

Эки кижинин эмезе оңон до көп улустын куучыны диалог деп адалып јат.

Диалогты бўдўрип турган јетирўлер ле сурактар реплика деп адалып јат, кажы ла реплика кавычкага алынып, экинчи

репликадан тиреле бөлинип жат, темдектезе: — «Сен мында жаңыскан ба?» — деп, мен кызычактан сурадым. — «Жаңыскан» — деп, бала жүк арайдан каруузын берди. — «Сен каруулчыктың кызы ба?» — «Каруулчыктың» — деп, кызычак шымыранды. (Т.)

Кепке базылган произведениелерде диалогтын кажы ла репликасы жаан буквадан башталып, жаңы строчкадан бичилет:

— Сениң адың кем, балам?

— Мениң адым Ырысту.

— Ада-эненг кемдер болор?

— Адам Сүмер-Улан кара туу, энем сүтке түнөй Ак-Көл.

— Оны сен кайдан билип туруң?

— Туу мени жүилекле азырап жат, көл дөзе сугарат.

(Н. Улагашев.)

160 таскаду. Кандый бир художественный бичиктенг диалог таап алала, кычырып береер.

161 таскаду. Бу диалогты көчүрүп бичип алаар. Керектү токтой түжетен темдектерди тургузып тураар.

Бу не деп, Акулина аланзып сурады. Лорнет¹ деп Виктор чүмеркеп айтты. Ол неге керектү? Жакшы көрүп турарга. Көргүссөң де. Виктор шилини күүни жок алып берди. Көр, оодып ийдинг. Оотпозым. Мен бир де неме көрүп болбой жадым. Сен көзинди жумуп ал деп Виктор оны үредип тургандый айтты. Ол көзинди эмес, тенексү, экинчизин жумуп ий. Виктор жастырганын түзедип аларга бербей, шилин блаап алган. Акулина кызарала, күлүмзиренип айтты Бистий улуска жарабас неме эмтир. А база деп Виктор айтты.

(И. С. Тургенев.)

162 таскаду. Эрмектерди бичип алаар. Једиклес токтой түжетен темдектерди тургузып салаар.

Шибееге јетире ыраак па деп мен унаачымнан сурадым. Ыраак эмес деп унаачы каруузын берди ту ол көрүнип јат. Сен не оноң ары јортпой туруң деп мен, энчигип болбой, оноң сурадым. Је кайдаар барар деп унаачы отурган јеринен түжүп айтты тегин де сан башка јерге келдис: јол до јок айландыра карангуй. (П.)

163 таскаду. Көчүрүп бичип алаар. Токтой түжетен темдектерди тургузып салаар.

1. Је, једип келдис ошкош Матвей Кузьмин бойының керегин билер деп карган өбөгөн айтты. (Пол.) 2. Өлөңди качан үлежетен деп Утишка сурады. Өмөликтин уставын јөптөп алзабыс, өлөңди үлежери керек јок болор деп Борлой Копосов

¹ Колло тудатан шили көс.

айтты. (А. К.) 3. Акыр, эмеш сакуп ал деп Жилин тилмежине шымыранып айтты. (Л. Т.) 4. Же, бүгүн качар керек деп Жилин Костылинге айдып турды. Костылин десе коркый берди. (Л. Т.)

164 таскаду. Класстың жүрүми, мастерскойдо иштегени, жайгыда колхозто иштегени, экскурсияга барып жүргени, пионерский лагерьде болгону, андап жүргени, пионерский сборго белетенгени керегинде темалардын бирүзине тыг жаан эмес сочинение бичигер. Сочинениде, өскө эрмектерле коштой, чике куучынды тузаланыгар.

БАСТЫРА ӨТКӨНИН КАТАП КӨРӨР ТАСКАДУЛАР.

165 таскаду. Озо баштап текстти кычыраар. Онон тетрадька көчүрүп бичип турала, эрмектин учына керектүү токтой түйөтөн темдектерди тургузуп салаар (точка, суракту, кыйгылу темдек).

Же бу не салкын кенетийин учуп келеле, өдө берди Айландыра кей кыймыктанбай турды Бу күкүрт болбос по Слер жуукадан чыгып тураар... Тенгериде кандый да аксымак жолычак Та изүү койылып жат, та булут күйбүрөп жат База ла көрзө, жалкын жалт этти Э, бу күкүрт эмитир Күн десе көрүнүп келди булут десе өзүп жат, онын алдындагы кыры, тоннын жеги чилеп, чөйилип жат... Агаштар, өлөңдөр кенетийин кара-боро өңдү болуп барды Капшай Ту ол кандый да таскак көрүнүп туру... Капшай Слер, жүгүрүп жеделе, таскакка киреригер... Кандый коркушту жаңмыр Кандый жалкын Саламла жапкан жабынты өткүрө жаштын тамчылары кургак өлөңгө тамчылай берди База ла көрзөбис, күн ойто жаркындалып чыкты Күкүрт өдө берди Слер таскактын алдынан чыгып тураар... Айландыра ончозы суркурап жат... Кандый жараш Кей ару, суйук болуп барды Чечектин ле жер жиликтин жыды кижинин бажын айландырып жат.

(И. С. Тургенев.)

166 таскаду. Текстти кычырала, кажы ла тегин эрмектин төс лө эчени члендерин таап алала, озор кандый колбуу ажыра колболышканын көргүзүп береер (дөпсинген колбуу ба, башкарган колбуу ба, козулган колбуу ба).

Фидель Мексикада отряд төзөгөн. Ол отрядта сегизен эки кижинин болгон. Озор «Гранма» деп жаан эмес кереп садып алала, бежен алты жылда, декабрь айда, Кубанын жараттары жаар ууланган. Озорды көрөлө, калжу Батистанын солдаттары пулеметтон адып баштаган. Жуу-согуш баштала берген. Сегизен эки кижинин жетени өлтүрткен ле олжолоткон. Он эки кижинин тирүү арткан. Фидель ол улусты Сьерра-Маэстранын кырлары жаар качырып апарган. Тартыжу мынаг башталган. Фидельдин отрядына ишмекчилер ле крестьяндар келип, козулып турган. Отрядтар көптөп турган. Онон черү төзөлгөн. Ол черү диктаторды оодо соккон.

Батистанын кату жаңы албатыны бичик билбес карануйда туткан. Кубанын албатызынын жарымы кычырып та, бичип те

билбес болгон. Кубинский балдардын көп сабазы школго жүрер аргазы жок болгон.

167 таскаду. Текстти бичип алаар, керектү токтой түжетен темдектерди тургузып салаар.

ЭНЕЗИНЕ ПИСЬМО.

Кичемкей бир лист чаазынды алала жүрексиреп карандашты катап-катап жалап бичип баштады.

Менин күндүлү энем

Жаан сый алганаарды бар жүрегимнен уткып турум. Мен мында бир кыс-шофёр көргөм. Ол бу жуукта дом отдыхтаң жанган. Онын айтканыла болзо анда сүреен жакшы. Слер энем барып жакшы тыштанып алган болзоор жакшы болор эди. Слерге путёвка бергенине менин сүүнип турганымнын учы жок.

Эне слер эмеш жастырып жадаар мен мында ойноп жаткан эмезим жаан керекке үренип жадым. Слер айдып жадаар Түрген ойто жан деп ачурканып тураар. Эне үренип божогон улус айылына барып жатпайтан. Олор үрениги аайынча иштейтен учурлу. Мен слердин айбыгарды бүдүрип болбозым же мен слерди качан да таштабазым. Айыл сакыырга айылдаш улустын бир-бирүзин айбылап салаар Иркит те өбөгөнди айбылап салза кайдар ол. Айла ол кандый жакшы жадыры ба Азыйда чылап чөрчөгин айтканча ла болбой кайтсын.

Көп бичиирге санангам же үредүге баратан ой жеткен... Жакшы болзын эне Бастыра колхозчыларга менен эзен айдаар Мен уда-бас ла темир атты минеле слерге айылдап келерим, сакыгар Слердин уулаар Кичемкей.

(П. Кучияк.)

168 таскаду. Бичип турала, эрмектерди бүдүми аайынча ылгап салаар. Токтой түжетен темдектерди тургузып, учурын жартап айдып береер.

ЖАРГАНАТ.

Бир катап жарганат неме-кара эзебей учуп жүрерде ого удур карчага учуп келди.

— Э-эй, мен сени үч жылга чыгара бедреп жадым көөркийек Бастыра куштар каланын кажы жерде төлөп берген жагыс ла сен төлөбөдин

Жарганат алаң кайкады

— Айла, мени көргөнөбөрдө куш эмтирим бе

Жарганат жерге түжеле чычкан болуп сыркылдап өлөңди аралап мантай берди

Калын өлөңнүн төзиле койу агаштардын ортозыла корум ташты аралап жарганат мантап жүрерде ого удур мөңүн түктү түлкү келди

169 таскаду. Эрмектерди бичип, јерин, ӱйин ле эдилгенниң аайын көргүзөр айалгалардын алдына чийӱ тартаар. Кандый бӱлүгиле айдылган, јартагар.

Тураның јанында, кара суучактың јарадында, айылдар туру. Айылдын ортозында очокто кургак будактар эмезе ӱтӱк кӱйӱп јат. Айландыра кийис кебистер јайылган јадыры. Стенелерде мылтыктар, ӱйгендер, комуттар илӱде туруп јат. Јерде кычкыл чегендӱ, кымысту чапчактар туру. Андый айылдарда алтай улус азыйда јайлуда јадатан. Эмдиги ӱйдӱ јадын кубула берди. Эңирде чабандар иштин кийининде чӱмделген ағаш турага јуу-лала, газет кычырып эмезе лекция, куучын угуп јадылар.

170 таскаду. Басняны кычыраар. кубулбастарла, ылганаачыларла айдылган айалгаларды көргүзээр.

Чочко Дуб ағаштын тӱзинде јатты. Ичи тостойгончо чочо-гойдон ажанyp алала, Дубтын тӱзине уйуктап калды; онон кӱ-зин ачып ойгонып желеле, тумчугыла Дубтын тазылын кодоро берди.

«Ағашты мынайда не ӱреп турун? — деп, Дубта отурган кус-кун сурады: — Ағаштын тазылы ачылза, ағаш кургай берер». Чочко карууна айтты: «Керек беги, кургагай ла: анда мениң не керегим бар эди. Онон туза кӱрбӱй јадым; јагына да јок болзын, ачынбазым, јагыс чочогой ло болзын: олордон мен се-мирип јадым!»

171 таскаду. Берилген примерлерди бичип алаар. Керектӱ токтой тӱжетен темдектерди тургузаар.

1) Кӱндӱлӱ айылдажым тойо ажан сурап турум. 2) Ка-ру нӱкӱрим сен кайда болдын? 3) Мениң кару баарчыгым сеге онон кандый туза болор? 4) Уксан бери најым сен кожондоор-го чечен деп айдыжат. 5) Васенька кару најым мындагы эр улустаң кемизи быянзак капшай айдып бер. 6) Је айылдажым база бир аяк ич. 7) Сениң комудалыңды аайлаштырарга меге бош јок кӱчӱк. 8) Сӱӱген најым кӱндӱлӱ пӱтӱгим! Сениң ӱнин кандый јараш!

(И. А. Крылов.)

172 таскаду. Эрмектерди бичип, колбоочызы јок колболу табыш-канду эрмектердин ортозына керектӱ токтой тӱжетен темдектерди тургузаар. Тегин эрмектердин кажызынын ла эдилгези кандый ӱйдӱ бдӱп турганын айдып береер.

1) Мен кухняга эртен тура јӱре бердим Стенедеги кичине-к час алты час көргӱзип турган. (М. Г.) 2) Мен кӱзнӱктӱн көрӱп ийдим аяас тенгери-де јылыдстар јаркындалып турды. (М. Г.) 3) Мениң ӱстӱмче кара булуттардын ӱзӱктери айланыжып туру олордын ортозында алтын ӱлдӱ чилеп ай тоголонып јат кӱлӱт-кӱлӱр јерди јаап јат тӱӱнтилер мӱнгӱн чилеп суркурап јат. (М. Г.) 4) Ончозы унчукпай барды бичик кычырып турган ки-жиниң ӱни ле угулып турды. 5) Отряд кечӱге токтой тӱшти ол

янына кечер арга жок болды. 6) Олордын сөстөрүн Керек-Жок өткүрө көрүп турган бу улус бойынын тилиле айдып турган эмес... (П. К.) 7) Алтай улуста бир кеп сөс бар «Жизе де бөрү жибезе де бөрү». 8) Жалку кижиге айылзак иштеген кижиге быйанзак. (Кеп сөс.) 9) Иштеген кижинин көп жалкуунун эрмеги көп. (Кеп сөс.) 10) Көп сөстө чын жок кеп сөстө төгүн жок. (Кеп сөс.) 11) Агаш тазылы жер өткүрө кижиге тазылы эл өткүрө. (Кеп сөс.) 12) Түндө жаан жаңгыр жааган бис городко барбадыс. 13) Айландыра ончозы көрүнүп турды школ бийик төгдө турган. 14) Тал түш болгон бис агаштын ортозына кирдис айландыра кушкарлардын кожоңы жыгырап турды.

173 таскаду. Аңыланган эрмектерди запяттойло бөлип салаар.

1) Салкын оройтыган жорукчы чылап көзнөккө токулдадып турды. 2) Ай куу чырбаал ошкош кара булуттар өткүрө саргарып көрүндү. 3) Талайдын толкулары одуга жылынарга суранып турган чылап эрке күүлөп турды. (М. Г.) 4) Кардын үсти ажып брааткан күннинг чогына алтын таштар чылап мызылдап турды. (Фурм.) 5) Булуттар кайдаар да жажынып аларга турган чылап түргөн жылыжып турды. 6) Кайын чөрчөктөгү агаш чылап чаңкыр теңериде жараш жуалып турды. (Т.) 7) Москва, Москва! Сенин уулуң чылап сени эрке сүйүп турум. (Л.) 8) Уулчактар жерине жеткен ле бойынча капшай ла от саларга баштады.

174 таскаду. Текстти кычырала, бичип алаар. Токтой түжеткен темдектерди тургузып, учурын айдып береер.

ЖҮС САГЫШ.

Бир катап Түлкү ле Турна тушташкан. Түлкү бажын жабызадала айтты

Ээ бараксан Турна сенин будын турганы ла эки туру ине. Турна кайкаган бойынча төмөн көрди чындап та эки ле чичкечек бут эмитир Түлкүнинг десе төрт тамаш. Кайкаган бойынча Турна оозын ачып ийди.

Ой деп Түлкү кыйгырып ийди Ой бараксан Турна сенде бир де тиш жок туру ине Менде десе одус алты тиш жүс сагыш төрт сан эки кулак айдары жок жараш куйрук

Турна бош тарына берди Ачынган бойынча мойынын өрө чөйүп ийеле ыраакта кижиге клееткенин көрөлө айтты

Ой-бай күндүлү Түлкү аңчы келип жат

Оны уккан Түлкү куйругун айра минеле борсуктын ичегинине кире конды Турна оны ээчий кирди

Аңчы десе олор экүнинг анайда кылынганын көрүп алала келип ичегенди каза берди.

Аңчы Түлкүни куйругуна тудала оны чыгара тартып өлтүрүп ийди. Терезин жараштыра сойып алала арчымакка экчей тудуп салып ийди...

Эки кулакту төрт бутту одус алты тиштү жүс сагышту Түлкү анайда базылды. (*Алтай чөрчөк.*)

175 таскаду. Владимир Ильичтин бала тужы керегинде текстти кычырала, куучындап береер. Онон кениткен тегин эрмектерди башка, колболу эрмектерди башка темдектеп алат, айдып береер.

ВЛАДИМИР ИЛЬИЧТИҢ БАЛА ТУЖЫ.

Владимир Ильич Симбирск городто 1870 жылда 22 апрельде чыккан. Ол биледе үчинчи бала болгон. Кичинек Володя табышту ойындар ойноорго, ары-бери жүгүрерге сүреен сүйтөн. Беш жашту болордо, Володя кычырарга үренип алган. 1879 жылда, күскиде, Володя 9 жашту болордо, баштапкы класска үренерге кирген.

Ого үренерге жеңил болгон. Баштамы класстардан ала ол бастыра үренчиктердин эн артыгы болгон. Класстан класска көчкөндө, баштапкы сый алатан. Ол сүрекей сагышту, шыранкай болгон. Ого үзеери, көп кычырып, бичип туратан, онын учун ол жакшы үренип, баштапкы үренчик болгон. Адам, акам ла энем онын үредүзин шиндеп көрүп, чыдамкай отуарарга темиктирип туратан. Саша кичинек карындаштарына килеңкей, кару болгон, онын учун балдар оны тын сүйүп туратан. Саша ары-бери суртулдабас, сагышту, кылык-жангын бош салбас уулчак болгон. Володя нени ле этсе, жаан аказына көрүп эдетен, онын учун бис оны электеп, каткырыжып туратаныс. Володя баштак, шулмус та болзо, уруктордо сүрекей тым отуратан. Кандый ла жаңы урукты ол жакшы ондоп, бичип алып туратан, онын учун айылына берген жакылтаны ол жеңил бүдүретен. Кезикте адам оны бойынын кабинетине апарала, белетенип алганын шиндеп, латынь сөстөрдү сурап туратан. Володя бир де туктурылбай, бастыразын айдып беретен. Ол бала тужунда көп бичик кычыратан. Кычыргады бичиктер бисте бар болгон.

Володя бойынын билип алганын шкодо оныла кожо үренип турган нөкөрлөрине куучындап, уур урукторды бүдүрерге, бодолго бодоорго, сочинение бичиирге, греческий ле латинский тилдерден көчүрерге болужатан. Гимназияда калганчы эки курста үренерде, бойынын урукторынан башка, бир чуваш үредүчини университетке кирерге белетеген.

Володя он алты жашту болуп барарда, бистин адабыс, Илья Николаевич, жада калды. Бир жылдын бажында сүйүген акабысты, Александрды, 1887 жылда 8-чи майда III-чи Александр каанды өлтүрерге кожо турушкан учун арестовать эделе, бууп салды.

Бу түбек Володянын санаазында коркушту уур изин артырып, онын санаазын катуландырып салган. Революциянын мынан ары баратан жолун Володя ол тужунан ары шүйүп баштаган.

(А. И. Ульянова - Елизарова.)

СИНТАКСИС ААЙЫНЧА АЙДЫЛАР ТЕРМИНДЕР

А.

Адалганду эрмектер — назывные предложения
Адалгыш — имя существительное
Ајару — примечание
Айалга — обстоятельство
Айдылаачы — сказуемое
Амадузын көргүзер кош эрмек — придаточное предложение цели
Ангыланары — обособление
Ангыланган јөмөлтө — обособленное приложение
Ангыланган эчени члендер — обособленные второстепенные члены предложения

Б.

Башкарган колбуу — управление
Баштаачы — подлежащее
Бириктире айдары — обобщение
Бириктирер сөстөр — обобщающие слова
Болушчы сөстөр — служебные слова

Ј.

Јаңыс тоо — единственное число
Јартаачы — определение
Јартадар сөс — определяемое
Јарталгыш — прилагательное
Јарты јок јүзүндү эрмек — неопределённо-личное предложение
Јерин көргүзер айалга — обстоятельство места

З.

Запятой — запятая
Запятойлу точка — точка с запятой

К.

Камаанду — зависимый
Камаанду колбоочы — подчинительный союз
Камаанду эрмек — подчинённое предложение
Камаанду колболу эрмек — сложноподчинённое предложение
Камааны јок — независимый
Кавычкалар — кавычки
Кебер — наклонение

Кенидер — распространить
 Кениткен — распространённый
 Кенитпеген эрмек — нераспространённое предложение
 Кириш сөс — вводное слово
 Кириш эрмек — вводное предложение
 Кожулган колбуу — примыкание
 Колболу эрмек — сложное предложение
 Колболыжары — сочетание
 Колболу айдылаачы — составное сказуемое
 Колболу сөстөр — сложные слова
 Колболу сөсколбуу — сложные словосочетания
 Колбууш — связка
 Колбоочызы жок колболу эрмек — бессоюзное сложное предложение
 Көргүзү — образец
 Косвенный куучын — косвенная речь
 Кош эрмектердин бүдүмдери — виды придаточных предложений
 Көчбөтөн глагол — переходный глагол
 Косвенный дополнение — косвенное дополнение
 Куучын — речь
 Куучын-эрмектин бөлүктөрү — части речи

М.

Мензингени — соподчинение
 Мензинер кебер — притяжательная форма

Ө.

Өс адалгыш — собственное имя
 Ойин көргүзөр айалга — обстоятельство времени
 Ойин көргүзөр кош эрмек — придаточное предложение времени

С.

Суракту эрмек — вопросительное предложение
 Суракту темдек — вопросительный знак
 Суракту солума — вопросительное местоимение
 Суракту бөлүгөш — вопросительная частица
 Сөсколбуу — словосочетание
 Сөстин бөлүктөрү — части слова

Т.

Табылу эрмек — повествовательное предложение
 Табышканду эрмек — сочинённое предложение
 Табышканду колболу эрмек — сложносочинённое предложение
 Табышканду колбоочы — сочинительный союз
 Таскаду — упражнение
 Тегин эрмек — простое предложение
 Тегин эрмектердин бүдүмдери — виды простых предложений
 Текши адалгыш — нарицательное существительное
 Тегин айдылаачы — простое сказуемое
 Тире — тире
 Толо эрмек — полное предложение
 Толо эмес эрмек — неполное предложение
 Токтой түжөр темдектер — знаки препинания
 Токтодулу бөлүгөш — отрицательная частица
 Токтодулу глагол — отрицательный глагол
 Токтоду — пауза

У.

Укташ члендер — однородные члены
Уланты — послелог

Ч.

Чийү — черта
Чийүчек — дефис
Чике эмес дополнение — косвенное дополнение
Чике дополнение — прямое дополнение
Чокумдаар — уточняющий
Чокумдалган айалгалардын аныланары — обособление уточняющих обстоятельств

Ш.

Шүүлте — мысль
Шылтагын көргүзөр айалга — обстоятельство причины
Шылтагын көргүзөр кош эрмек — придаточное предложение причины

Э.

Эдилге — действие
Эдилгенин аайын көргүзөтөн айалга — обстоятельство образа действия
Эрмек — предложение
Эрмектин аныланган члени — обособленный член предложения

БАЖАЛЫКТАР

Тегин эрмек.

1 §. Эрмек. Табылу, суракту ла кыйгылу эрмектер	3
2 §. Эрмек ичинде сөстөрдүн колболожар аайы	5
3 §. Эрмектин төс члендери ле эчегн члендери	8

Эрмектин төс члендери.

4 §. Баштаачынын айдылары	10
5 §. Айдылаачынын айдылары	12
6 §. Баштаачы ла айдылаачынын тоодо жөпсинер агылу учуралдары	14
7 §. Адылу колболу айдылаачы	16
8 §. Баштаачы ла айдылаачынын ортозында тире тургузары	17

Тегин эрмектердин бүдүмдери.

9 §. Тегин эрмектер керегинде текши бичилери	19
10 §. Жарты жок жүзүндү эрмектер	19
11 §. Жүзүни жок эрмектер	20
12 §. Адалганду эрмектер	21
13 §. Толо эмес эрмектер	22

Эрмектин эчегн члендери.

14 §. Эчегн члендердин группалары	24
15 §. Дополнение	—
16 §. Чике дополнение	25
17 §. Жартаачы	27
18 §. Жөмөлтө	28
19 §. Жөмөлтөдө токтой түжер темдектер	29
20 §. Айалга. Айалгалардын бүдүмү	30
21 §. Јерин көргүзөр айалга	31
22 §. Шылтагым көргүзөр айалга	32
23 §. Амадузын көргүзөр айалга	—
24 §. Эдилгенин өдүп турган аайын көргүзөр айалга	33
25 §. Төс лө эчегн члендердин тегин эрмектин ичинде турар јери	34

Укташ члендү эрмектер.

26 §. Укташ члендү эрмектер керегинде текши айдылганы	35
27 §. Укташ члендерди бириктиретен колбоочылар	37
28 §. Колбоочыла бириктирген укташ члендердин ортозында токтой түжетен темдектер	38
29 §. Укташ члендү эрмектерде бириктиреечи сөстөр	39
30 §. Эрмектин члендериле колбошпогон сөстөр керегинде текши билери	42
31 §. Кычыру сөс	—
32 §. Кириш сөстөр лө эрмектер	44
33 §. Ээ ле жок эрмек-сөстөр	46
34 §. Кыйгылулар	47
35 §. Колболу эрмек керегинде текши јетиру	50
36 §. Колболу табышканду эрмек	50
37 §. Колбоочылу колболу табышканду эрмектер	52

Камаанду колболу эрмек.

38 §.	Камаанду эрмек керегинде текши билери	53
39 §.	Кош эрмектер	—
40 §.	Кош эрмектердин бүдүмдери	55
41 §.	Ойин көргүзөр кош эрмек	—
42 §.	Шылтагын көргүзөр кош эрмек	56
43 §.	Амадузый көргүзөр кош эрмек	57
44 §.	Айалгазын көргүзөр кош эрмек	58

Колбоочызы жок колболу эрмек.

45 §.	Колбоочызы жок колболу эрмек керегинде текши билери	61
46 §.	Колбоочызы жок колболу эрмекте запятой ло запятойлу точка	—
47 §.	Колбоочызы жок колболу эрмекте эки точка тургузары	62
48 §.	Колбоочызы жок колболу эрмекте тире тургузары	63

Эрмектин аңылу эчени члендери.

49 §.	Эрмектин аңыланган эчени члендери керегинде текши жетирү	64
50 §.	Ылганаачыла айдылган айалгалардын аңыланары	65
51 §.	Аңыланган жөмөлтөлөр	66
52 §.	Жөмөлтөлөр сөстөргө колбоочылардын, бөлүгөштердин ле өскө дө сөстөрдүн болужыла биригери	67
53 §.	Улантыла колболышкан адалгышла айдылган кегиткен айалгалардын аңыланганы	68
54 §.	Чокумдаар айалгалардын аңыланганы	69
55 §.	Ойин чокумдап көргүзөр айалгалар	—
56 §.	Жерин чокумдап көргүзөр айалгалар	70
57 §.	Аңыланган дополнение	71

Тегин эрмектердин жайылган эчени члендери.

58 §.	Жайылган эчени члендер керегинде текши билери	71
-------	---	----

Чике куучын.

59 §.	Чике куучыннын учуры	73
60 §.	Чике куучында токтой түжетеп темдектер	74
61 §.	Косвениый куучын керегинде	75
62 §.	Диалог	75
	Бастыра өткөнини катеп көрөр таскадулар	78
	Синтаксис аайынча айдылар терминдер	86

Тоцакова Таисия Макаровна

Грамматика алтайского языка

часть вторая

СИНТАКСИС

Редактор *З. С. Суразакова*

Технический редактор *М. И. Тхетиеков*

Корректоры *Н. П. Кучияк* и *А. А. Боконокова*

Сдано в набор 3/III 1965 г. Подписано в печать 20/IV 1965 г.

Формат 60 × 92 1/16. Печ. л. 5,5. Уч.-изд. л. 4,9.

Заказ № 770. Тираж 2000 экз. Цена без переплета 6 коп. Переплет 3 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства,
г. Горно-Алтайск, пр. Коммунистический, 44. Горно-Алтайская типография,
проспект Коммунистический, 25.

Баазы 9 акча

5 8 3